

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Boot, C.Y.E.

Citation

Boot, C. Y. E. (2014, October 9). *Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/29122> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boot, Corneline Yvonne Eleonore

Title: Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Issue Date: 2014-10-09

Hoofdstuk 3

Confrontatie en polarisatie binnen het leger 1972-1976

Inleiding

De internationale détente die in de jaren zestig had ingezet, bereikte in de eerste helft van de jaren zeventig een hoogtepunt. Het eerste SALT-akkoord werd in 1972 door de NAVO en het Warschaupact ondertekend. Beide machtsblokken beloofden het aantal antiballistische raketten en strategische aanvalswapens te beperken. Op 3 juli 1973 namen vertegenwoordigers uit 35 landen deel aan de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE). In 1975 kwam de slotakte van Helsinki tot stand, waarin Oost en West regels opstelden ten aanzien van onder meer mensenrechten, de interstatelijke grenzen, de vrije uitwisseling van mensen, ideeën en informatie, en economische en technologische samenwerking.¹

In de hoogtijdagen van de internationale ontspanning kwam ook de strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht tot een climax. Het ledental van de VVDM groeide en haar ideologie en acties werden radicaler. De dienstplichtigen werden gesteund door leden van de BvD en kritische beroepsmilitairen. De laatsten verenigde zich in de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht. Andere dienstplichtigen en de meeste beroepsmilitairen stonden niet achter deze aanval op de krijgsmacht en probeerden haar te beschermen. Zij stichtten daarvoor nieuwe, meer behoudende organisaties, zoals de Bond voor Vrijwillig, Voormalig en Verplicht Dienende Militairen (BVVVDM), de Commissie Open Poort en de Algemene Vereniging Nederlandse Militairen (AVNM). Beide kampen stonden in de jaren zeventig lijnrecht tegenover elkaar.

Drie protestvormen hadden in de periode van 1972 tot 1976 de overhand. Dienstplichtigen streden ononderbroken voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. Door te ijveren voor de compensatie van hun overuren in tijd en geld, de afschaffing van de militaire groeiplicht en politieke rechten voor militairen, trachtten ze verdere wijzigingen aan te brengen in de bestaanswijze van de krijgsmacht. De in 1972 nieuw opgerichte Vereniging Dienstweigerars (VD) pleitte samen met het IKV en Pax Christi voor de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Aan de wet moest een artikel worden toegevoegd, zodat dienstplichtigen met politieke bezwaren tegen de Nederlandse krijgsmacht of de deelname aan de NAVO hun militaire dienst konden weigeren. Er kwam tot slot ook een nieuwe protestvorm op, te weten het 'totaalweigeren'. Een kleine groep dienstplichtigen trok de legitimiteit van zowel de militaire als de civiele dienst in twijfel. Door beide te weigeren keerden ze zich geheel van het militaire apparaat af.

Onder invloed van de toenemende confrontatie met de protestorganisaties en de polarisatie tussen de radicale en de meer behoudende organisaties, groeide vanaf 1972 binnen het

ministerie van Defensie het besef dat het bestaansrecht van de krijgsmacht als gevolg van de protesten onder druk kwam te staan. Minister H.J. de Koster (VVD) streefde naar het in standhouden van een sterke, inzetbare krijgsmacht, die ook in tijden van internationale ontspanning steeds beducht was op een mogelijke verrassingsaanval. Het leed voor hem geen twijfel dat de protesten tegen de krijgsmacht de militaire discipline, de gevechtskracht en de inzetbaarheid van de krijgsmacht schaadden. Hij geloofde bovendien dat het imago van Nederland in de NAVO door de protesten slechter werd. De Koster ging de protesten door middel van repressie tegen en stuitte daarbij op onbegrip van politici en burgers.

H. Vredeling (PvdA), die op 11 mei 1973 aantrad als minister van Defensie, leek een verandering teweeg te brengen in de manier waarop het ministerie van Defensie tot dan toe was omgegaan met de protesten tegen de krijgsmacht. De dienstplichtigen zagen in de eerste sociaal-democratische minister van Defensie een liberale en inschikkelijke man die al hun wensen op het gebied van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht zou inwilligen. De militaire topfunctionarissen hielden daarentegen hun hart vast. Zij geloofden dat Vredeling maatregelen zou nemen die de militaire discipline en de inzetbaarheid van de krijgsmacht verzwakten, terwijl de Sovjet-Unie nog steeds op de loer lag. In dit hoofdstuk zal worden aangetoond dat zowel de dienstplichtigen als Vredelings collega's het mis hadden. Vredeling zette zich, net als zijn voorganger De Koster, wel degelijk in voor het behoud van de legitimiteit van de krijgsmacht, maar deed dat op zijn eigen manier.

Keerpunt 1972

De Koster en Vredeling waren minister van Defensie in een tijd waarin de détente de Nederlandse politiek en samenleving verdeelde. Onder De Koster werd het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid in 1972 inzet van de verkiezingen. Drie progressieve partijen, de PvdA, de PPR en D'66, stelden gezamenlijk een verkiezingsprogramma op, genaamd *Keerpunt '72*. Ze drongen hierin aan op een actieve ontspanningspolitiek. Nederland moest een *no-first-use*-verklaring opstellen en de kernwapens zouden uiteindelijk van het grondgebied moeten verdwijnen. In het geval van een oorlog mocht Nederland niet als eerste land kernwapens inzetten. De 'progressieve drie' streefden bovendien naar een verlaging van het defensiebudget tot drie procent van het bruto nationaal product. De ARP en de KVP konden zich niet met *Keerpunt '72* verenigen. Zij betoogden dat een sterke defensie noodzakelijk bleef.² Ondanks de internationale ontspanning was de Sovjet-Unie nog steeds een volwaardige militaire tegenstander, die zijn ware gezicht op elk moment kon tonen. Van een verslapping van de krijgsmacht kon in hun ogen geen sprake zijn.

Ten aanzien van de protesten tegen de krijgsmacht vormde het jaar 1972 ook een 'keerpunt'. De VVDM en de BvD bereikten in 1972 een ongekend hoog ledental. De VVDM werd van een belangenvereniging steeds meer een actiegroep. De BvD probeerde van deze ommezwaai gebruik te maken en invloed binnen de VVDM te verwerven. De veranderingen die zich binnen de VVDM en de BvD voltrokken lokten onder beroepsmilitairen, dienstplichti-

gen en dienstweigeraars reacties uit. Een paar beroepsmilitairen waren het met de VVDM eens en richtten een organisatie op om de krijgsmacht verder te vermaatschappelijken. De dienstweigeraars voelden zich door de BvD juist in de steek gelaten, nu de bond niet meer voor hun belangen opkwam. Zij richtten de Vereniging Dienstweigeraars op. In 1972 traden echter ook dienstplichtigen en beroepsmilitairen naar voren die met bezorgdheid vaststelden dat deze linkse organisaties de krijgsmacht uitholden. Het was niet eerder voorgekomen dat er zo veel verschillende opvattingen over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid die met elkaar botsten naast elkaar bestonden.

De radicalisering van de VVDM en de BvD

Om te begrijpen waarom het jaar 1972 een keerpunt werd, moeten eerst de veranderingen binnen de VVDM en de BvD worden beschreven. Doordat zij namelijk in ledental groeiden en een sterkere actiebereidheid toonden, ontstonden de nieuwe organisaties die in deze paragraaf centraal staan en kon polarisatie tussen reeds bestaande en nieuwe organisaties optreden. De VVDM, allereerst, was aan het begin van de jaren zeventig populair. De ludieke acties tegen de militaire groetplicht en de verplichte korte haardracht en voor de vrijheid van meningsuiting spraken veel dienstplichtigen aan en zorgden ervoor dat de VVDM in het najaar van 1971 over 32.400 leden beschikte. Van alle dienstplichtigen had zeventig procent zich bij de VVDM aangesloten.³ De vereniging behartigde vanaf 1972 niet langer alleen de belangen van de dienstplichtigen, maar spoorde hen tevens aan kritisch na te denken over de positie van het leger in de maatschappij. De VVDM vond dat dienstplichtigen kritiek moesten uiten op het leger en veranderingen moesten nastreven. Hierdoor oefenden ze een grotere democratische controle uit over het volgens de vereniging nog altijd te gesloten legersysteem.⁴ De VVDM kwam er openlijk voor uit niet langer alleen overleg te voeren met het ministerie van Defensie, maar ook actie te willen gaan voeren. Ze beweerde: 'Overleg en Actie zijn volgens ons twee grootheden, die in elkaars verlengde moeten worden gezien. Bepaalde acties, mits goed gepland kunnen de overlegpositie van de VVDM versterken'.⁵ In het kader van deze nieuwe strategie ontwikkelde de VVDM de 'Dekkingsgedachte'. Het bestuur van de VVDM moest de acties van afdelingen en individuele leden in woord en daad steunen, ook wanneer ze zelf niet achter hun acties stond. De VVDM voerde de leuze 'Terug naar de basis'. De vereniging wilde zich van haar hiërarchische structuren ontdoen om zo beter op acties te kunnen anticiperen.⁶

De VVDM radicaliseerde door de nadruk meer op acties te leggen, maar ook binnen de BvD was een radicalisering aanwijsbaar. De bond telde inmiddels circa zevenhonderd leden en gaf vanaf het begin van 1972 het *Kaderblad* uit.⁷ Dit blad bundelde en verspreidde de discussiestukken van de verschillende BvD-afdelingen, zodat de leden beter op de hoogte waren van elkaars standpunten. De bond hoopte de discussie over het leger hierdoor te stimuleren.⁸ Daarnaast richtte de BvD een Politiek Komitee en commissies voor propaganda en scholing op. Het Politiek Komitee stimuleerde de politieke discussie binnen de BvD en hielp het Amsterdamse hoofdbestuur bij zijn vele werkzaamheden, waaronder het uitbrengen van *De soldatenkrant*.

Spreekbuis van het verzet in het leger en het bijhouden van de ledenadministratie. Het comité bestond uit een lid van het Algemeen Bestuur, leden uit de vier regio's en drie dienstplichtigen die zich bij de BvD hadden aangesloten.⁹ De taak van de propagandacommissie was 'het verzorgen, uitbreiden en verbeteren van de propaganda van de BvD'. Daartoe behoorde 'het bekendmaken van de soldatenbeweging bij zoveel mogelijk mensen' en 'het bestrijden van de propaganda van het ministerie van Defensie en het aandragen van onze eigen (marxistische) analyse'.¹⁰ De scholingscommissie stelde programma's op voor de verschillende BvD-afdelingen en zag toe op de uitvoering daarvan.¹¹

De echte radicalisering van de BvD tekende zich echter niet af in deze bestuurlijke veranderingen, maar in zijn toegenomen belangstelling voor de VVDM. De BvD had van oudsher interesse getoond in een samenwerking met de VVDM en deze samenwerking leek als gevolg van de radicalisering van de VVDM nu voor het eerst mogelijk. De bond stelde: 'De VVDM is niet langer een gewillig instrument voor de legertop om het soldatenverzet onschadelijk te maken. De VVDM wordt voor de legerleiding lastig, zo niet gevaarlijk. Het is van reuzenveel belang om in de aldus ontstane controverse tussen VVDM en legerleiding de kant van de VVDM te kiezen'.¹² Tijdens een strategieweekend dat in juni 1972 in Putten plaatsvond, sprak de BvD over de manier waarop deze samenwerking tot stand moest komen. De bond concludeerde dat leden van de BvD lid moesten worden van de VVDM.¹³

De Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht

De radicalisering van de VVDM werd door een aantal kritische beroepsmilitairen met belangstelling gevolgd. Zij waren net als de kritische dienstplichtigen van mening dat de krijgsmacht ondanks de reeds behaalde successen nog verder moest vermaatschappelijken en gaven een nieuwe dimensie aan de discussie over de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Het was tijdens de Koude Oorlog nog niet eerder voorgekomen dat beroepsmilitairen met linkse sympathieën zich verenigden om de bestaanswijze van hun eigen werkgever te bekritisieren. Er tekende zich een kloof af tussen de ideeën van kritische beroepsmilitairen over 'hun' krijgsmacht en de opvattingen van het ministerie van Defensie.

Een van die kritische beroepsmilitairen was majoor C.G.A.W. Hakkert. Hij had na de Tweede Wereldoorlog als reserveofficier in Nederlands-Indië en Nieuw-Guinea gediend en was vervolgens beroepsmilitair geworden. Hakkert bracht in 1971 een publicatie uit, getiteld *Een boekje open over de officieren*. Hierin bekritiseerde de majoor het militaire leiderschap. Hij was van mening dat de officier niet leefde, maar geleefd werd door het militaire systeem en de hiërarchie daarbinnen. In de militaire opleiding maakten conservatieve en sterk nationaal georiënteerde officieren de dienst uit. Ze accepteerden slechts 'met opgewekte tegenzin' vernieuwingen of veranderingen binnen het leger, wanneer politici of de publieke opinie hen daartoe dwongen. Hakkert wilde van de officier een geëngageerd, kritisch staatsburger maken, die zijn binding met de maatschappij niet verloor. Hij was duidelijk beïnvloed door het West-Duitse principe van de '*Staatsbürger im Uniform*'. De kunstmatige machtsstructuren tussen of-

ficiëren, onderofficieren en manschappen moest verdwijnen en zij zouden beter met elkaar moeten communiceren.¹⁴

Majoor G. Miog was een tweede kritische beroepsmilitair. Hij diende in Japan, Nederlands-Indië en Korea en was vervolgens commandant geworden van een infanterieonderdeel en de 43e Geneeskundige compagnie. Miog droeg begin jaren zeventig bij het garnizoenscommando in Groningen de verantwoordelijkheid voor het personeelsbeleid. Hij was lid van de PvdA en schreef vanaf het einde van de jaren zestig onder het pseudoniem 'Democritus' in *Het Vrije Volk* kritische artikelen over de krijgsmacht. Hij had zijn eigen rubriek 'Parate hapjes'. Begin jaren zeventig beantwoordde hij onder de pseudoniemen 'Uw messbediende' en 'Oppasser' vragen van dienstplichtigen over de vermaatschappelijking en democratisering van het leger.¹⁵

De Landmacht Inlichtingen Dienst (LAMID) wist te achterhalen dat de artikelen van Miog afkomstig waren en stelde dat ze een 'gekscherend' tot 'zuur-kritisch' karakter hadden. Miog schreef op 'een wijze die voor een officier bedenkelijk moet worden geacht'.¹⁶ De majoor maakte zich schuldig aan het 'bevulen van eigen nest'.¹⁷ Het ministerie van Defensie legde Miog tot zijn eigen verbazing echter geen publicatieverbod op:

'Daar verbaas ik mezelf ook iedere dag nog weer over. Natuurlijk heeft het wel moeilijkheden gegeven, maar zoals gezegd als je zoiets doet, je kent de regels, dan moet je de consequenties aanvaarden. Ga je er vanuit dat de krijgsmacht een publieke zaak is dan moet er een zo groot mogelijke openheid zijn. Men schermt al gauw met de veiligheid van de staat en het landsbelang, maar er is echt niet zoveel wat het publiek niet mag weten'.¹⁸

Toch was het niet zo dat het ministerie van Defensie Miog volledig zijn gang liet gaan. Een artikel in *Het Vrije Volk* leverde hem in 1971 drie dagen streng arrest op. Hij had het hierin opgenomen voor Schul en Dona, die in *Luctor* hadden gepubliceerd en daarvoor waren bestraft. Miog pleitte in zijn artikel voor de vrijheid van meningsuiting binnen het leger. In hetzelfde artikel bekritiseerde hij de Inspecteur-Generaal van de krijgsmacht, prins Bernhard, die eerder dat jaar het in zijn ogen overmatige consumptiegedrag van dienstplichtigen aan de kaak had gesteld.¹⁹

Miog was verontwaardigd over zijn straf en benaderde zijn collega's.²⁰ Een van hen was luitenant-kolonel K. Bloema, die lid van het hoofdbestuur en tevens defensieadviseur van D'66 was. Volgens *De Volkskrant* stond hij bekend 'om de gematigde en behoedzame wijze waarop hij zijn ideeën formuleerde'.²¹ Ook een majoor van de Koninklijke Luchtmacht, F.J.F. Uijen, betoonde zijn solidariteit met Miog. Hij was eind jaren zestig lid van Nieuw Links, het Humanistisch Verbond en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH). Uijen werd door de publicaties van de kritische legerpredikant Diekerhof en de beroepsmilitairen Hakkert en Miog geïnspireerd. Hij schrok er niet voor terug vervolgens openlijk toe te geven dat hij als beroepsmilitair over socialistische sympathieën beschikte.²²

Miog, Bloema en Uijen richtten samen met circa zeventien andere kritische beroepsmilitairen op 8 januari 1972 de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht op. In deze werkgroep waren alledrie de krijgsmachtdelen vertegenwoordigd en hadden militairen tot de rang van luitenant-kolonel zitting. Dit laat zien dat er, zij het op kleine schaal, binnen de krijgsmacht interesse bestond voor een organisatie waarin beroepsmilitairen hun onvrede konden uiten. De leden van de werkgroep, die maandelijks bij elkaar kwam, wilden de krijgsmacht beter in de maatschappij inbedden. Zij vonden dat de krijgsmacht nog te veel een 'staat in de staat' was. De werkgroep wilde de beroepsmilitairen duidelijk maken dat ze een dienende taak hadden tegenover de Nederlandse samenleving. De bevolking en de volksvertegenwoordiging moesten worden geïnformeerd over alles wat de vermaatschappelijking van de krijgsmacht in de weg stond. Bovendien wilde de werkgroep collega's helpen die zich door het militaire systeem onderdrukt voelden. Dat kon bijvoorbeeld het geval zijn wanneer ze hun overplaatsing naar een ander legeronderdeel onterecht vonden.²³

Miog en Uijen maakten de oprichting van de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht op 8 januari 1972 bekend in het televisieprogramma *Dit is het begin* van de VARA. Ze kozen er bewust voor de oprichting publiekelijk bekend te maken en grepen de televisie-uitzending bovendien aan om de krijgsmacht te bekritisieren. Verslaggever J.G. Nagel, die zelf lid was van Nieuw Links, kreeg van Miog en Uijen te horen dat de 'menselijke gelijkheid en gelijkwaardigheid binnen de militaire organisatie' in het gedrang waren. Dat gold vooral voor de vrijheid van meningsuiting. Miog en Uijen vonden het onterecht dat kritische geluiden binnen de krijgsmacht niet werden gehoord en wilden daar verandering in aanbrengen. Ze hoopten dat de werkgroep zich zou ontwikkelen tot een ombudsortaan dat door het ministerie werd goedgekeurd en gesteund. Zo lang deze goedkeuring er niet kwam ging de werkgroep volgens Uijen als volgt te werk: 'Wij doen dit gewoon buiten dienst. We hebben geconstateerd dat er een behoefte aan is en het duurt eigenlijk te lang voordat er van hogerhand een dergelijk apparaat of een dergelijke ombudsman in het leven wordt geroepen. De nood dringt en wij gaan dit gewoon als particulieren met ervaring binnen die krijgsmacht, buiten onze diensttijd doen'.²⁴ De actiebereidheid van de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht was groot.

De oprichting van de Vereniging Dienstweigeraars

Terwijl de radicalisering van de VVDM resulteerde in instemming en actiebereidheid van een kleine groep beroepsmilitairen, konden de meeste dienstweigeraars weinig waardering opbrengen voor de koerswijziging van de BvD. Doordat de BvD zich volledig op het protestdienen had toegelegd en zijn naam in Bond voor Dienstplichtigen had gewijzigd, was er geen organisatie meer die de belangen van dienstweigeraars behartigde. De lengte en inhoud van de vervangende dienst leidde desondanks nog steeds tot veel ergernis.²⁵

Tijdens een voetbalwedstrijd tegen het hoofdbestuur van de VVDM kwam een aantal dienstweigeraars voor het eerst met de VVDM in aanraking. Ze verloren de wedstrijd, maar waren door de VVDM wel op het idee gebracht om zich ook te verenigen en een organisatie

voor (tewerkgestelde) dienstweigeraars op te richten. Deze organisatie moest hun belangen behartigen en tegen het huidige tewerkstellingsbeleid protesteren.²⁶ De voetballers organiseerden op 25 augustus 1971 een eerste plenaire vergadering in Den Haag. Ze bespraken de eisen waaraan de nieuwe organisatie moest voldoen en hoe haar actieprogramma eruit zou komen te zien. Vervolgens hielden ze op 18 december 1971 een eerste vergadering. Dat de vereniging de belangen van dienstweigeraars moest vertegenwoordigen betwistte niemand van de 180 aanwezigen. Ze discussieerden echter wel verhit over de vraag of de vereniging een antimilitaristisch karakter moest hebben en de wereldvrede zou moeten nastreven.²⁷ J.S. Pen, die tijdens de vergadering achter de voorzitterstafel zat, zei over de vergadering: 'We werden achter die tafel weggeblazen. Binnen een uur was het een totale chaos'.²⁸ Zolang er onenigheid over het karakter en het werkprogramma bestond, kon de nieuwe vereniging nog niet worden opgericht.

Twee dienstweigeraars die het thema wereldvrede in het werkprogramma centraal wilden stellen, zetten hun standpunt in de Kerstnacht van 1971 kracht bij door op het dak van het ministerie van Defensie een ban-de-bomteken aan te brengen.²⁹ Het ministerie verwijderde het spandoek meteen na de Kerstdagen zonder hier verder aandacht aan te besteden. Het plaatsen van het ban-de-bomteken maakte ook op de andere dienstweigeraars weinig indruk. Zij besloten zich tijdens een tweede vergadering op 22 januari 1972 alleen te concentreren op de belangenbehartiging van dienstweigeraars en het tewerkstellingsbeleid en het thema wereldvrede te laten rusten. De nieuwe organisatie kreeg de naam Vereniging Dienstweigeraars (VD). Op 2 februari informeerden de dienstweigeraars de samenleving door middel van een perscommuniqué over hun nieuwe vereniging.³⁰ De VD telde in 1972 tweehonderd leden.³¹

De oprichting van de VD toonde aan dat er in de jaren zeventig nog steeds veel belangstelling bestond voor het dienstweigeren en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Het ministerie van Defensie was hier echter niet van onder de indruk en had er moeite mee de VD als vereniging te erkennen. Ze vertoonde te veel gelijkenis met de BvD in zijn vroege jaren. Bovendien ergerde het ministerie zich nog steeds aan de anachronistische en provocerende term 'dienstweigeraar', die na de BvD nu ook door de VD werd gebruikt. De Koster legde de VD uit dat dienstweigeraars voor hem dienstplichtigen waren die een bevel weigerden. Aangezien de VD de belangenbehartiging van erkende (tewerkgestelde) gewetensbezwaarden op zich wilde nemen, deed de vereniging er goed aan zich de 'Vereniging van Erkende Gewetensbezwaarden Militaire Dienst' te noemen.³² Het ministerie van Defensie beschouwde ook het geringe aantal dienstweigeraars in de VD als een reden om de vereniging niet te erkennen. Net als in 1967 ten aanzien van de BvD wilde het ministerie de VD alleen als gesprekspartner aanvaarden indien de vereniging het merendeel van de erkende dienstweigeraars representeerde.³³

Een formeel overleg met het ministerie kwam niet tot stand, maar de VD onderhield wel contact met het Bureau tewerkstelling erkende gewetensbezwaarden militaire dienst.³⁴ De vereniging kreeg van dit bureau informatie over dienstweigeraars, die ze gebruikte om hun belangen te behartigen, maar ook om nieuwe leden te werven. Het werd de VD duidelijk dat het ministerie van Defensie haar met wantrouwen bekeek, toen ze van het Bureau tewerkstelling een doorslag ontving met daarop de naam- en tewerkstellingsgegevens van een dienstweigeraar

en de tekst 'bestemd voor de Sectie Veiligheid van de centrale Generale Staf. Tweede Kamerlid J.H. van Wijk (PSP), die met de dienstweigeraars sympathiseerde, vroeg minister De Koster vervolgens of de Generale Staf inbreuk maakte op de privacy van de tewerkgestelde dienstweigeraars. De Koster ontkende dit, maar beloofde dat de Sectie Veiligheid niet langer gegevens over dienstweigeraars zou ontvangen. Om de 'privacy van de tewerkgestelde dienstweigeraars' niet verder te schenden, besloot De Koster dat de VD voortaan ook geen informatie over dienstweigeraars meer zou ontvangen.³⁵ In werkelijkheid kwam zijn maatregel hoogstwaarschijnlijk niet voort uit bezorgdheid over de privacy van dienstweigeraars. De Koster zag in het stopzetten van het sturen van de informatie over de dienstweigeraars gewoonweg een manier om de ledenwerving van de VD te bemoeilijken. Zonder hun contactgegevens kon de vereniging de dienstweigeraars namelijk minder gemakkelijk benaderen. Voorzitter Pen was het volstrekt niet eens met het besluit van De Koster. Hij schreef secretaris-generaal Peijnenburg een open brief met de tekst: 'Het bezit van dienstweigeraars-data door de Generale Staf dient geen zinnig - tenzij uiterst onfris - doel; de Vereniging Dienstweigeraars kan, teneinde te weten wiens belangen men moet behartigen, niet zonder zekere elementaire aanknopingspunten'.³⁶

Het wantrouwen van het ministerie van Defensie ten opzichte van de VD was wederzijds nu de VD had ontdekt dat de Sectie Veiligheid de vereniging controleerde. Als tegenreactie ontwierp de vereniging zelf een aanmeldingsformulier voor dienstweigeraars en wilde dat het Bureau tewerkstelling erkende gewetensbezwaarden militaire dienst dit onder de dienstweigeraars zou verspreiden. De VD deed haar best om zich in dit formulier van het ministerie van Defensie te distantiëren:

'Om het aanmeldformulier duidelijker te laten uitspringen uit de grijze berg stencilwerk van Defensie, werd besloten zowel middels lay-out als middels de tekst van het formulier de eigen identiteit te benadrukken. Het zij nog maar eens voor de zoveelste keer herhaald: alles wat uit de handen van Defensie komt moet als algemeen verdacht worden beschouwd. Daarom werd een tekst geformuleerd, waaruit duidelijk moest blijken dat hier dienstweigeraars aan het woord waren en geen verkapte defensie-beambten'.³⁷

De VD koos voor een ontwerp met het ban-de-bomteken en stuurde de aanmeldingsformulieren eind 1972 naar het Bureau tewerkstelling. Het hoofd van de Afdeling Dienstplichtzaken schreef de VD vervolgens dat het ban-de-bomteken op zichzelf genomen een redelijk streven accentueerde. Door het misbruik van velen was het echter verworden tot een 'symbool van diverse, vaak extreme, anti-militaristische stromingen'. Hij schreef dan ook: 'Tegen deze achtergrond moet zelfs de poging uwerzijds om dit te bewerkstelligen enerzijds op zijn minst als onbehoorlijk worden gekwalificeerd, anderzijds met het oog op een eventueel tot stand komen van een overleg wel als zeer ontactisch worden beschouwd'. De aanmeldingsformulieren werden niet onder de dienstweigeraars gedistribueerd.³⁸

De VD stelde dat de aanmeldingsformulieren als een 'rode lap op een stier' werkten. Ze vond dat het ministerie van Defensie trachtte de VD haar identiteit te ontnemen.³⁹ De vereni-

ging had hier een punt. Het ministerie stond per definitie wantrouwend tegenover dienstweigeraars, die de militaire dienst niet als onderdeel van hun burgerschap zagen en door hun dienstweigering het bestaansrecht van de krijgsmacht aantastten. De VD had bovendien geen eerlijke start gemaakt, omdat ze te veel leek op de BvD in zijn vroege jaren. Dat de BvD steeds verder radicaliseerde, beloofde weinig goeds voor de VD in de toekomst, zo moet het ministerie van Defensie hebben geredeneerd.

Rechtse tegenreacties

De radicalisering van de VVDM en de BvD vormde niet alleen een voedingsbodem voor het ontstaan van nieuwe linksgeoriënteerde organisaties zoals de VD en de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht. Ook organisaties met een meer behoudende signatuur dienden zich aan. Zij verfoeiden de radicale koers van de dienstplichtigen en de dienstweigeraars. In hun ogen sloegen de VVDM en de BvD in hun strijd om de vermaatschappelijking van de krijgsmacht te ver door en brachten de krijgsmacht daardoor schade toe. De nieuwe, meer behoudende organisaties probeerden de krijgsmacht tegen de linkse aanval te beschermen.

De eerste organisatie die met dat doel voor ogen naar voren trad, was de Bond van Verplicht, Vrijwillig en Voormalig Dienende Militairen (BVVVDM). Deze bond werd in november 1971 opgericht door drie beroepsmilitairen van de Bernhardkazerne in Amersfoort, te weten de cavaleristen luitenant H. Brouwer, opperwachtmeester C.N. Frederiksz en sergentsmajoor B. Rewinkel. Brouwer werd de voorzitter van de BVVVDM. De bond beschikte over een hoofdbestuur, veertig afdelingen en een Comité van Aanbeveling.⁴⁰ Iedereen die het met de doelstellingen van de BVVVDM eens was, kon zich bij een afdeling in de buurt aansluiten. Ook gehele organisaties konden in de BVVVDM worden opgenomen, zonder dat ze hun eigen identiteit moesten opgeven. De grootste organisatie die zich bij de BVVVDM aansloot was de 14.000 leden tellende Algemene Bond van Ouders en Opvoeders. Door zijn toetreding bedroeg het ledenaantal van de BVVVDM op 4 januari 1972 20.000.⁴¹

De BVVVDM betoonde zich op zichzelf genomen geen tegenstander van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht, maar vond dat minderheden binnen de krijgsmacht, en dan met name de VVDM en de BvD, dit streven steeds meer als dekmantel gebruikten om het leger te bekritisieren en de krijgsmacht uit te hollen. Hoewel de VVDM en de BvD zelf van mening waren dat het leger door hun acties democratischer werd, stelde de BVVVDM dat zij de bestaande orde ondermijnden. Dienstplichtigen en dienstweigeraars oefenden een vorm van 'geestelijke terreur' uit die veel weg had van een oorlog binnen de eigen landsgrenzen.⁴² De BVVVDM vond het bestaan van deze binnenlandse oorlog erg riskant. Hij leidde de aandacht te veel af van het grote gevaar dat de Sovjet-Unie ondanks de internationale détente nog altijd vormde.⁴³

Deze visie op vrede en veiligheid sloot perfect aan bij die van het ministerie van Defensie. De BVVVDM verzocht minister De Koster daarom schriftelijk om een kennismakingsgesprek. De Koster bleek echter niet zo enthousiast op de bond te reageren als misschien had

kunnen worden verwacht, nu er voor het eerst sinds 1966 een organisatie op het toneel verscheen die de krijgsmacht een warm hart toedroeg. De Koster wilde de BVVVDM niet ontvangen, omdat hij de bond niet representatief achtte voor de mening van de meerderheid binnen de krijgsmacht. Ook wantrouwen ten aanzien van de nieuwe bond speelde een rol. De Koster vroeg Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Rijn, 'de nodige voorzichtigheid met de nieuwe bond te betrachten'.⁴⁴ Doordat er vanaf het midden van de jaren zestig zo veel kritiek op de krijgsmacht klonk, wantrouwde het ministerie iedereen die zich binnen de krijgsmacht wilde verenigen. Daartoe behoorden ook de organisaties die goede bedoelingen leken te hebben.

De BVVVDM liet zich niet zo snel afschrikken. In januari 1972 liet voorzitter Brouwer zich door de *Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht*, het tijdschrift van de Afdeling Voorlichting van het ministerie van Defensie, interviewen. Op 5 januari schreef de bond minister De Koster bovendien een tweede brief en vroeg hem daarin om actief betrokken te worden bij de geestelijke vorming binnen de krijgsmacht. De BVVVDM stelde voor in verschillende kazernes lezingen te houden om de dienstplichtigen over zijn bestaan te informeren en hen voor de uitholling van de krijgsmacht door de VVDM en de BvD te waarschuwen. De BVVVDM wilde zich ook tot de schoolgaande en werkende jeugd, de jongeren en de studenten richten. Tijdens ruit- en zeilkampen kon hen een positieve houding ten aanzien van de krijgsmacht worden aangeleerd. De BVVVDM vroeg de minister om bivak- en tentenmaterieel en terreinen om zijn doelen te realiseren.⁴⁵

Terwijl de BVVVDM het ministerie van Defensie benaderde, verscheen er in het voorjaar van 1972 in de legerplaats Nunspeet een tweede behoudende organisatie op het toneel, de 'Commissie Open Poort'. Door het ontbreken van archiefstukken is helaas niet meer te achterhalen door wie en wanneer deze commissie precies werd opgericht. Wel is bekend dat de Commissie Open Poort zich niet op de geestelijke vorming van dienstplichtigen richtte, maar op de berichtgeving over de krijgsmacht in de samenleving. De commissie redeneerde dat alleen een samenleving die voldoende kennis over de krijgsmacht bezat, een zinvolle discussie zou kunnen voeren over het leger als 'noodzakelijk kwaad' en de dienstplicht als maatschappelijk offer. De commissie wilde vooral jongeren informeren omdat zij het meest kritisch waren, en dacht zowel aan de jongeren die door middel van hun (toekomstige) dienstplicht direct met het leger te maken zouden krijgen als aan de jongeren die alleen maar als belastingbetaler met het leger waren verbonden.⁴⁶ De Commissie Open Poort geloofde dat de maatschappij zich positiever over de krijgsmacht zou uitlaten indien ze meer kennis over die krijgsmacht bezat.

Met het doel van kennisoverdracht moest een informatiekraant worden uitgebracht met een oplage van een miljoen exemplaren en zou van 2 tot en met 9 september 1972 een actieweek moeten worden georganiseerd. De Commissie Open Poort wilde in de verschillende legerplaatsen commissies instellen die de activiteiten in de actieweek zouden organiseren en coördineren. Voorafgaand aan de actieweek moest een reclamecampagne worden opgezet. In samenwerking met militaire tehuizen moesten films worden vertoond en discussies en tentoonstellingen worden georganiseerd. De landelijke bibliotheken moest worden verzocht om tussen

21 augustus en 9 september 1972 een kleine tentoonstelling in te richten met boeken en documentatie over 'Het leger binnen de samenleving'. De Commissie Open Poort wilde ook de kerken benaderen en hun vragen op 3 september in hun kerkdiensten aandacht te besteden aan de relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving. Door middel van een landelijke teken- en opstelwedstrijd moest de bevolking worden aangespoord zich over de krijgsmacht te uiten.⁴⁷

Nu nog een tweede organisatie was opgericht achtte het ministerie van Defensie het gewenst een 'gedragslijn' vast te stellen voor de omgang met de BVVVDM en de Commissie Open Poort. Hoewel beide op hun eigen manier trachtten een positief beeld van de krijgsmacht in de samenleving te verankeren, wilde De Koster hun geen steun verlenen. Het waren namelijk geen officiële militaire belangenverenigingen, die op faciliteiten konden rekenen. De Chef Generale Staf, luitenant-generaal G. IJsselstein, wilde eveneens voorzichtigheid betrachten. De BVVVDM mocht binnen de kazernes geen activiteiten ontplooiën. Aan de bond mocht geen papier, enveloppen en stencils met het logo van het ministerie van Defensie worden uitgedeeld. Op die manier zou de samenleving namelijk denken dat de BVVVDM door het ministerie van Defensie werd aangestuurd en dit zou de reeds bestaande polarisatie versterken. Dit wilde het ministerie niet, omdat de actiebereidheid van de VVDM en de BvD zou kunnen toenemen indien de BVVVDM en de Commissie Open Poort meer steun kregen dan zichzelf. De Opperofficier Personeel Koninklijke Landmacht, luitenant-generaal N. Berghuijs, stelde dat het ministerie wel op een attente manier met beide organisaties moest omgaan in verband met 'het mogelijk uit de hand lopen van deze initiatieven'.⁴⁸

Hoewel het ministerie van Defensie op centraal niveau besloot de BVVVDM en de Commissie Open Poort met voorzichtigheid te betrachten, had de Territoriaal Bevelhebber Oost, generaal-majoor L.A.D. Kranenburg - onder wiens supervisie de activiteiten van de BVVVDM in de Bernhardkazerne vielen - reeds afspraken gemaakt met de BVVVDM. Hij achtte het van belang dat deze organisatie gezien haar positieve instelling ten opzichte van de krijgsmacht haar stem moest kunnen laten horen. Van Kranenburg mocht de BVVVDM voorlichtingsavonden voor het Eerste Legerkorps organiseren, eventueel zelfs in samenwerking met de VVDM. Voor het houden van vergaderingen gaf Kranenburg geen toestemming. Hierover liet hij minister De Koster beslissen.⁴⁹

Het is niet verwonderlijk dat Kranenburg anders tegen de BVVVDM aankeek dan de minister van Defensie. De territoriaal bevelhebbers en de commandanten binnen de krijgsmacht hadden binnen de kazernes dagelijks te maken met kritiek en protesten. Zij waren blij met dienstplichtigen en beroepsmilitairen die de krijgsmacht steunden. Helaas voor hen kreeg de sociaal-democratische krant *Het Vrije Volk* van deze incongruentie lucht. De krant kopte op 15 april 1972 met 'Generaals doen niet wat De Koster zegt. Wél rechtse (BVVVDM)-propaganda in kazernes'. *Het Vrije Volk* stelde het zo voor alsof de krijgsmacht de linkse kritiek weerde, maar rechtse tegengeluiden alle ruimte bood. In het artikel beweerde de krant dat Nederlandse generaals al maandenlang achter de schermen bezig waren het 'geschonden gezicht van Defensie wat op te vijzelen' en daarbij hulp kregen van de BVVVDM en de Commissie Open Poort.⁵⁰

Dit was precies wat het ministerie van Defensie had willen voorkomen toen het besluit voorzichtigheid te betrachten met de BVVVDM. De Defensieraad⁵¹ liet zich tijdens zijn vergadering op 26 april echter niet leiden door de negatieve opmerkingen in *Het Vrije Volk*. Nu Kranenburg van de originele beleidslijn was afgeweken was De Koster bereid water bij de wijn te doen. Hij stelde voor de BVVVDM te behandelen als 'iedere andere particuliere vereniging die niet tot de krijgsmacht behoort', zoals de Koninklijke Nederlandse Verenigingen Ons Leger en Onze Vloot. Dit waren uit vrijwilligers bestaande verenigingen die zich inzetten voor de belangen van de landmacht en de marine. De Koster verzocht de Dienst Juridische Zaken een conceptbrief voor de bevelhebbers op te stellen waarin nadere richtlijnen werden gegeven voor de omgang met de BVVVDM. De Commissie Open Poort mocht in september zijn actieweek organiseren, maar deze stond onder supervisie van de kazernecommandanten.⁵²

De BVVVDM en de Commissie Open Poort waren geen lang leven beschoren en werden, om onbekende reden, voor de zomer van 1972 alweer opgeheven.⁵³ Het ministerie van Defensie had zich opgewonden over twee organisaties met een korte levensduur, die de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij nauwelijks hadden beïnvloed. Tijd om daar lang over na te denken was er niet, want er diende zich al snel weer een nieuwe organisatie aan. Dienstplichtigen richtten op 18 augustus 1972 de Algemene Vereniging Nederlandse Militairen (AVNM) op. Dit was een 'politiek-neutrale vereniging die gebruik maakt van een "actief overlegmodel" en zowel de individuele als de collectieve belangen van de dienstplichtigen behartigt'. B.J.M. Verwaayen werd op 7 maart 1973 de eerste voorzitter.⁵⁴ De Koster reageerde aarzelend op de oprichting van de AVNM, die wel erg veel gelijkenis vertoonde met de VVDM. Toch was hij er blijkbaar al snel van overtuigd dat de AVNM geen tweede VVDM was en gaf de vereniging in 1973 toestemming om een centrale contributie te innen vanaf een ledental van duizend. Wanneer dit ledental werd bereikt was immers bewezen dat de idealen van de oprichters onder meer dienstplichtigen leefden. De Koster overwoog ook een bestuurslid van militaire dienst vrij te stellen.⁵⁵

Pas onder Vredeling kwam eind oktober 1973 het eerste gesprek tot stand tussen het ministerie van Defensie en de AVNM. De nieuwe vereniging trad toen tot het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen toe.⁵⁶ Dit was een overlegorgaan tussen de militaire belangenverenigingen en het ministerie van Defensie. Vertegenwoordigers van beide kanten bespraken in dit maandelijks overleg aangelegenheden die van algemeen belang waren voor de rechtstoestand van het militaire personeel. Het ministerie van Defensie nam pas een beslissing over een kwestie nadat het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen zijn advies hierover had uitgebracht. De minister was echter niet verplicht dit advies op te volgen.⁵⁷ Vredeling deed zijn concessie aan de AVNM omdat zij 'de correctuur van de VVDM' is'. 'Deze in opkomst zijnde vereniging is veel effectiever tegen uitwassen van de VVDM dan maatregelen van hoger hand', aldus de minister. Samen met de maatregelen van de minister moest de AVNM ervoor zorgen dat de VVDM niet te veel radicaliseerde.⁵⁸

De AVNM was de laatste nieuwe vereniging die in 1972 werd opgericht. Haar oprichting markeerde het einde van een enerverend jaar, waarin de verschillende protestorganisaties hun onvrede over de krijgsmacht, het veiligheids- en defensiebeleid en voor het eerst ook over elkaar hadden geuit. Nieuw was bovendien dat ook enkele kritische beroepsmilitairen hun eigen werkgever bekritiseerden. Het ministerie van Defensie werd door de ontwikkelingen in 1972 overdonderd. De Koster deed zijn best de kloof en de polarisatie tussen de verschillende organisaties niet groter te laten worden. Hij hoopte dat de linkse organisaties, wier ledentallen en actiebereidheid reeds sterk waren gegroeid, hierdoor niet verder zouden radicaliseren.

De Koster en de vermaatschappelijking van de krijgsmacht

De hoop van De Koster bleek al snel ijdel te zijn. De VVDM en de BvD wijzigden hun koers niet, maar werden - samen met de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht - juist de organisaties die in 1972 en 1973 de meeste aandacht van de minister opeisten. De Koster had reeds voor het keerpunt dat 1972 vormde ervaring opgedaan met de protestorganisaties, maar moest nu in het klimaat van confrontatie en polarisatie opnieuw bepalen hoe het ministerie van Defensie tegen hen aankeek en hoe het met hen omging. De kwesties rondom de militaire haardracht, de groetplicht en de vrijheid van meningsuiting tonen aan dat 1972 ook een keerpunt vormde in de manier waarop het ministerie van Defensie de VVDM, de BvD en de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht bejegende.

De militaire haardracht opnieuw op de agenda

De militaire haardracht, als eerste kwestie, werd door De Koster in 1972 opnieuw op de militaire agenda geplaatst, nadat Den Toom deze een jaar eerder had vrijgegeven. De aanleiding daarvoor vormde het intrekken van de regeling met betrekking tot de vrije haardracht in West-Duitsland in het voorjaar van 1972. De oosterburen hadden vastgesteld dat de lange haren de hygiëne en de veiligheid van militairen in gevaar brachten en verplichtten de West-Duitse militairen daarom opnieuw hun haar tot boven hun uniform en overhemd te laten knippen. De ogen en oren mochten niet bedekt zijn en baarden moesten kort zijn.⁵⁹

Terwijl de hygiëne en de veiligheid van militairen in West-Duitsland redenen waren om de vrije haardracht aan banden te leggen, formuleerde De Koster argumenten waarom ook Nederlandse militairen hun haar opnieuw kort moesten laten knippen. Zijn uiteenzetting over de militaire haardracht toont aan hoe anders hij tegen langharige militairen aankeek dan zijn voorganger. Den Toom had de strijd voor lange haren beschouwd als een manier waarop de VVDM veranderingen wilde aanbrengen in de bestaanswijze van de krijgsmacht. De Koster stelde in 1972 echter dat militairen die hun haar niet wilden laten knippen een gebrek aan innerlijke discipline toonden. Hij beweerde bovendien dat 'het voortduren van de afgrijselijk lange haardracht zou leiden tot verdergaande verzwakking van de [militaire] discipline'. Als gevolg

van deze verminderde discipline zou de gevechtskracht van het Nederlandse leger achteruitgaan en haar bestaansrecht worden ondermijnd.⁶⁰

De Koster wilde de vrije haardracht ook aan banden leggen omdat het imago van de krijgsmacht onder de lange haren leed. Hij maakte zich zorgen om de negatieve berichtgeving over langharige militairen in de media en door buitenlandse gezagsdragers. In de buitenlandse pers werd het Nederlandse leger aangeduid als '*the hippy army*', '*the unionized army*' en '*the shaggy army*'.⁶¹ De Belgische minister van Landsverdediging, P.E.F.H. Vanden Boeynants, liet zich tegenover de pers bovendien schamper uit over de Nederlandse militairen met lang haar.⁶² Hij stelde samen met zijn Franse en Britse collega's dat Nederland uit de pas liep bij de andere NAVO-partners. De Koster stoorde zich hieraan en stelde dat de 'harmonisatie' tussen het eigen leger en die van de NAVO-partners van het grootste belang was, wilde de Nederlandse krijgsmacht binnen dit bondgenootschap geen vreemd figuur slaan.⁶³ De NAVO moest Nederland net zo serieus nemen als de andere landen.

De minister geloofde dat het parlement geen toestemming zou geven voor het opnieuw verbieden van de lange haren.⁶⁴ In 1971 had de meerderheid van de politici het vrijgeven van de militaire haardracht toegejuicht als onderdeel van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht, dus waarom zouden ze nu aannemen dat langharige militairen de militaire discipline schaadden en de krijgsmacht een slechte naam bezorgden? De Koster besloot de lange haardracht daarom niet geheel te verbieden, maar wilde hieraan wel restricties opleggen. Om vast te stellen welke dat moesten zijn en te garanderen dat militairen over een 'modern, modieus kapsel' konden blijven beschikken, vroeg de minister de Nederlandse Kappersbond om advies. Deze bond stelde dat niet alleen lange haren, maar ook een kapsel met haren boven de kraag modieus was.⁶⁵ De Defensieraad stelde op 1 november 1972 een conceptbeschikking op over de militaire haardracht, waarin met dit advies rekening was gehouden. Het militaire kapsel diende 'dicht aan het hoofd aan te sluiten', het mocht niet 'voor de ogen vallen' en het moest aan de achterzijde en de zijkanten van het hoofd vier centimeter onder de bovenkant van de kraag van het dagelijks tenue en de oren vallen. De Defensieraad was voornemens de nieuwe regeling op 15 januari 1973 voor het vrijwillig dienend personeel, de Troepenmacht in Suriname en het Korps Commandotroepen in te laten gaan. Op 1 maart 1973 zou de regeling op het overige krijgsmachtspersoneel van toepassing moeten worden verklaard.⁶⁶

Voordat daar echter sprake van kon zijn, vergaderde De Koster op 16 november eerst met de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer. Hij probeerde de leden ervan te overtuigen dat beperkingen op de militaire haardracht noodzakelijk waren. Hij benadrukte vooral het belang van de 'internationale harmonisatie' tussen de verschillende krijgsmachten. De Koster beweerde dat 'Frankrijks bereidheid om Nederland op Franse terreinen oefeningen te laten houden is verminderd als gevolg van de lange haardracht'. De marine ondervond 'bij haar samenwerking met de partners en bij haar vlootbezoeken eveneens een dalende waardering'. De militaire oefening *Strong Express* was 'voor verschillende buitenlandse ambtgenoten' aanleiding geweest om hun bezorgdheid uit te spreken 'over de vrije haardracht van de Nederlandse deelnemers'. De Koster stelde dat de 'representativiteit' van de Nederlandse krijgsmacht

door beperkingen op de haardracht omhoog moest gaan. 'Een zeker verschil met de partners' was wel aanvaardbaar, maar om niet negatief op te vallen moest de Nederlandse militaire haardracht toch in grote lijnen gelijkheid vertonen met die in het buitenland.⁶⁷

De Koster kon de Vaste Commissie voor Defensie evenwel niet overtuigen. E.C. Visser (D'66) verweet De Koster van de haardracht kwestie 'een prestigieuze zaak' te maken. Hij probeerde de commissie volgens hem met 'emotionele argumenten' te overtuigen. De vaste commissie stond echter niet open voor deze emotionele argumenten en wilde juist weten welke eventuele problemen de lange haren op het gebied van de hygiëne en de veiligheid van militairen teweegbrachten. De leden waren benieuwd naar de uitkomsten van een rapport inzake de persoonlijke hygiëne van militairen, waarin onder meer vermeld stond hoeveel militairen een kamer deelden en over hoeveel toiletten, wastafels en douches met warm water de kazernes beschikten.⁶⁸

De Koster bevond zich in een lastig parket, nu hij de vaste commissie er niet van kon overtuigen dat langharige militairen de internationale harmonisatie en het imago van de krijgsmacht schaadden en de commissie alleen over de hygiëne en veiligheid van militairen wilde spreken. Voor de minister speelden de hygiëne en veiligheid van de militairen in de discussie over de militaire haardracht geen rol. De voorzitter van de Militairgeneeskundige Raad, E. Deddens, had in een onderzoek geconcludeerd dat een probleem als hoofdluis binnen twee dagen kon worden verholpen en alleen in oorlogstijd de kans bestond dat dienstplichtigen met lang haar sneller hoofdwonden zouden oplopen.⁶⁹ De Koster zag op basis van dit onderzoek niet in waarom lange haren de hygiëne en veiligheid van militairen nadelig zouden beïnvloeden en had hier vervolgens geen aandacht meer aan besteed. Van het rapport inzake de persoonlijke hygiëne, waar de vaste commissie zo nadrukkelijk om vroeg, had hij geen kennis genomen.⁷⁰ Dit rapport was opgesteld op persoonlijk verzoek van de commandant van het Eerste Legerkorps, die naar aanleiding van een klacht onderzoek had laten verrichten naar de hygiëne in zijn korps. De Koster liet zijn standpunt inzake de haardracht kwestie niet beïnvloeden door de uitkomsten van dit onderzoek.⁷¹

De leden van de vaste commissie hielden een onbestemd gevoel over aan het gesprek met De Koster. Een commissielid gaf in het televisieprogramma *Den Haag vandaag* aan dat hij de juiste lengte van de haardracht niet kon bepalen omdat het nog onduidelijk was of de hygiëne door de lange haren inderdaad achteruitging en de internationale samenwerking werd belemmerd. Hij beweerde 'dat we tot nog toe eigenlijk van de minister niet die stukken hebben gekregen' die hen ervan overtuigden dat er in diens argumenten 'stevigheid genoeg zit om tot een verkorting van die haardracht te moeten besluiten'. Verslaggever H. van Hoorn stelde vast: 'U bent voor nop gekomen eigenlijk'. Het commissielid antwoordde: 'Nou voor een groot gedeelte ja, dat vind ik wel ja, dat durf ik wel zo te zeggen'.⁷²

De vaste commissie wilde de vrije militaire haardracht uiteindelijk niet aan restricties onderwerpen. Het was voor de leden moeilijk te bevatten dat De Koster uitsluitend over internationale harmonisatie en representativiteit sprak en het West-Duitse voorbeeld aanhaalde, terwijl minister van Defensie H.H.W. Schmidt de vrije haardracht juist opnieuw had afgeschaft uit oogpunt van hygiëne en veiligheid. De Koster kon bovendien niet 'bewijzen' dat zijn buiten-

landse collega's negatieve opmerkingen over de Nederlandse krijgsmacht maakten. Dat was vooral moeilijk hard te maken omdat de internationale samenwerking tussen de verschillende krijgsmachten door de aanwezigheid van langharige Nederlandse militairen niet werd belemmerd.⁷³ Ook de aankomende Tweede Kamerverkiezingen op 29 november vormden voor de vaste commissie een reden om de restricties op de vrije haardracht af te wijzen. De kiesgerechtigde leeftijd werd tijdens deze verkiezingen teruggebracht van 21 naar 18 jaar, waardoor ook de dienstplichtigen mochten stemmen.⁷⁴ De commissieleden wilden door nieuwe beperkingen op de haardracht geen potentiële kiezers verliezen.⁷⁵

De Koster had geen andere keuze dan op 18 december 1972 in de Defensieraad afstand te doen van zijn conceptbeschikking, waarin hij restricties op de haardracht had voorgesteld. Hij was op politiek niveau de enige die vond dat langharige militairen de militaire discipline aan hun laars laptten. Bovendien geloofde alleen de minister dat zij het imago van de Nederlandse krijgsmacht schaadden. Een verbod op de lange haren was naar zijn mening noodzakelijk om deze imagoschade te beperken en gelijke tred te houden met de ontwikkelingen die zich op het gebied van de militaire haardracht binnen de NAVO voltrokken. De vaste commissie keek veel pragmatischer tegen de lange haren aan door de veiligheid en hygiëne van militairen als uitgangspunt te nemen. Zelfs Schmidt, De Koster's grote voorbeeld, legde zijn beperkingen op de militaire haardracht uit oogpunt van hygiëne op.

In plaats van een conceptbeschikking besloot De Koster een 'herderlijk schrijven' uit te brengen. Deze term sloeg eigenlijk op een officiële verklaring in kerkelijke context, die door de bisschoppen van de Rooms-Katholieke Kerk of de Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk werd ondertekend en vanaf de kansel aan de gelovigen kon worden voorgelezen. Dat De Koster zijn document nu een 'herderlijk schrijven' noemde laat zien hoe machteloos hij zich moet hebben gevoeld. Het was hem niet gelukt de vrije militaire haardracht opnieuw aan banden te leggen en hij kon slechts hopen dat de dienstplichtigen, zijn 'gelovigen', de woorden in zijn brief ter harte zouden nemen. Hij deelde hun mee dat 'de ervaringen met een grotere persoonlijke vrijheid van de militair - met name voor wat betreft een gedeelte van het dienstplichtig personeel - tot dusver niet onverdeeld gunstig' waren. Een aantal militairen kon volgens De Koster niet met de ruimere verantwoordelijkheid omgaan. Het gevolg daarvan was 'een verminderde discipline', die onder meer tot uiting kwam 'in een onverzorgd uiterlijk voorkomen, waardoor het aanzien van de Nederlandse krijgsmacht in binnen- en buitenland wordt geschaad'. De Koster riep de dienstplichtigen op zelf hun gedrag te verbeteren: 'Een goede discipline is voor het doelmatig functioneren van de krijgsmacht een vereiste. Maar het is beter, wanneer die voortkomt uit innerlijke overtuiging dan uit angst voor straf. Daarom wil ik een ernstig beroep doen op diegenen die er thans in gedrag en uiterlijk voorkomen blijk van geven de noodzakelijke discipline te missen, zich te bedenken en zelf hun houding te verbeteren'.⁷⁶ Het 'herderlijk' schrijven van De Koster werd op 25 januari 1973 aan alle legeronderdelen verstuurd, waar de dienstplichtigen het als open brief ontvingen.⁷⁷

'Weiger de militaire groet en doe dus maar normaal'

Terwijl De Koster de vrije militaire haardracht aan banden probeerde te leggen, zette de VVDM haar strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht voort. De vereniging wilde dat meer van haar eisen door het ministerie van Defensie zouden worden ingewilligd, zoals de afschaffing van de militaire groetplicht. Het ministerie wist dat de VVDM deze eis nog steeds hoog op haar agenda had staan en de Defensieraad vergaderde hier in januari 1972 over. De leden stelden vast dat de term 'groetplicht' in de samenleving een negatieve connotatie had gekregen. Ze bedoelden daarmee dat burgers steeds meer de draak staken met de in hun ogen archaïsche groetplicht en dat deed het imago van de krijgsmacht geen goed. De Defensieraad vroeg zich daarom af of de groetplicht moest worden afgeschaft. Bevelhebber der Landstrijdkrachten IJsselstein wilde dit echter niet vanwege het negatieve effect op de gezagsverhoudingen binnen de krijgsmacht. Zonder gezagsverhoudingen zou de krijgsmacht 'afgliden'. De krijgsmacht kon immers alleen goed functioneren wanneer iedereen binnen de organisatie wist welke functie hij vervulde en wiens orders hij moest opvolgen. Het uitbrengen van de militaire groet liet zien hoe gedisciplineerd de militairen waren. Hun discipline zou onder het afschaffen van de groetplicht lijden.⁷⁸

IJsselstein en de Bevelhebber der Luchstrijdkrachten, F. van der Wolf, wilden de militaire groetplicht daarom niet afschaffen, maar wel vereenvoudigen. De Bevelhebber der Zee-strijdkrachten, vice-admiraal E. Roest, was het daar echter niet mee eens. De Koninklijke Marine had, omdat ze op zee opereerde en daardoor veel zelfstandiger was, een vrijere groetplichtregeling dan de Koninklijke Land- en Luchtmacht. De verplichte groet werd alleen 's ochtends uitgebracht en bij ceremoniële aangelegenheden. De commandant kon zelf bepalen in welke andere situaties op militaire wijze moest worden gegroet. Roest zag geen reden om deze goed werkende regeling aan te passen. Anders dan de landmacht beschikte de marine over minder dienstplichtigen die tegen de groetplichtregeling konden protesteren.⁷⁹

De onenigheid tussen de drie krijgsmachtdelen over de militaire groetplicht herinnert aan de discussie die zij begin 1970 over de militaire haardracht voerden. Toen kon een speciaal comité dat zich op de haardrachtskwestie toelegde, hierover ook geen overeenstemming bereiken en had de landmacht uiteindelijk zelf maar een eigen voorschrift opgesteld. De Koster nam nu echter meteen het heft in eigen hand en besloot de groetplichtregeling voor de Koninklijke Land- en Luchtmacht te wijzigen en een tekstuele aanpassing of aanvulling te formuleren waar de marine mee instemde.⁸⁰ De Defensieraad stelde de 'Regeling van de militaire groet op militair terrein' op 15 juni 1972 op en bracht op 21 juni de laatste wijzigingen aan. De regeling maakte een onderscheid tussen de verplichte en de vrijwillige militaire groet. De verplichte militaire groet moest worden gebracht 'indien de mindere zich meldt of afmeldt bij een meerdere' en 'indien de meerdere de mindere aanspreekt of ontbiedt'. In alle andere gevallen moest de militaire groet worden 'bevorderd'. Het was niet langer verplicht officieren op militair terrein te groeten.⁸¹

Terwijl de Defensieraad over deze regeling vergaderde, kondigde de VVDM aan op 1 juli 1972 een groetweigerdag te organiseren. De vereniging zou hier van afzien indien het ministerie van Defensie de groetplicht voor 1 juli 1972 had afgeschaft. Gebeurde dat niet, dan zouden de dienstplichtigen op 1 juli niemand groeten.⁸² De VVDM schoof de groetweigerdag op toen De Koster aankondigde op 12 juli met de officiers- en de onderofficiers-belangenverenigingen en de VVDM over de groetplichtregeling te willen spreken. Deze gesprekken liepen echter voor zowel de militaire belangenverenigingen als de VVDM op een teleurstelling uit. De belangenverenigingen vonden de regeling te onduidelijk en wilden dat De Koster haar zou wijzigen. De VVDM beschouwde de huidige regeling als 'slechts een kleine stap in de gewenste richting'. Ze wilde geen onderscheid maken tussen een verplichte en vrijwillige militaire groet, maar de militaire groet in zijn geheel afschaffen.⁸³

Om haar eis kracht bij te zetten deelde de VVDM de pers de inhoud van de nieuwe groetplichtregeling mee, hoewel de vereniging De Koster had beloofd hier vertrouwelijk mee om te gaan. De zeven hoofdbestuursleden van de VVDM begonnen in de tweede helft van juli bovendien met de voorbereidingen voor de groetweigerdag. Ze drukten duizenden pamfletten die dienstplichtigen op 1 augustus moesten uitdelen. De Koster verzocht de VVDM van deze voorbereidingen af te zien, maar dienstplichtigen op meerdere kazernes negeerden zijn verzoek.⁸⁴ De minister gaf de Koninklijke Marechaussee in het weekeinde voorafgaand aan 1 augustus de opdracht om de pamfletten in beslag te nemen.⁸⁵

Niettemin vond de groetweigeractie op 1 augustus 1972 gewoon doorgang. De VVDM betitelde 1 augustus als de 'weiger-de-militaire-groet-en-doe-dus-maar-normaal-dag'. Een van de motto's van de dienstplichtigen was: 'Zeg maar dag met je handje'.⁸⁶ De VVDM en het ministerie van Defensie stonden op de groetweigerdag lijnrecht tegenover elkaar. Beide partijen probeerden de beeldvorming over de actie te bepalen. De VVDM gaf vanaf zeven uur 's ochtends elk uur een nieuwsbulletin uit, waarin dienstplichtigen de actie als een groot succes bestempelden. De Legervolichtingsdienst gaf daarentegen persbulletins uit waarin het succes van de groetweigeractie werd gebagatelliseerd. De dienst beweerde dat 'de actie het normale verloop van de dienst niet ernstig heeft verstoord'.⁸⁷

De groetweigerdag had grote gevolgen voor de omgang van het ministerie van Defensie met de VVDM. De Koster was woedend dat de vereniging de groetplichtregeling ondanks haar belofte bekend had gemaakt en was ontstemd over de groetweigeractie. Hij verbrak op 2 augustus het Informeel Overleg tussen het departement en de VVDM.⁸⁸ Tijdens de vergadering van de ministerraad op 3 augustus gaf De Koster de BvD en zijn 'extreem linkse figuren' de schuld van de groetweigeractie. Zij trachtten immers steeds meer invloed te verwerven binnen de VVDM. De Koster vond dat hij geen andere keuze had gehad dan het overleg met de dienstplichtigen op te schorten. Hij legitimeerde zijn beslissing door Nederland met de andere NAVO-landen te vergelijken: 'Overigens is er geen enkel land dat een dergelijke belangenbehartiging van de militairen tolereert'.⁸⁹ De Koster keek opnieuw naar de manier waarop de andere NAVO-landen met de protesten tegen de vermaatschappelijking van de krijgsmacht om-

gingen. In een brief aan de VVDM deelde hij de VVDM mee dat hij het overleg weer zou herstellen wanneer de vereniging opnieuw voor overleg in plaats van actie koos.⁹⁰

Ondanks het verbroken overleg met de VVDM liet De Koster het thema groetplicht niet rusten. Vanwege de aankomende Tweede Kamerverkiezingen op 29 november had hij haast om nog tijdens zijn ambtstermijn met een nieuwe groetplichtregeling te komen.⁹¹ De Defensieraad stelde deze nieuwe regeling in september op. Militairen in burgerkleding, zonder hoofddekseel en met een wapen anders dan een pistool waren niet langer verplicht de militaire groet uit te brengen. Ze moesten wel groeten wanneer ze zich aan- of afmelden bij militairen met een hogere rang, of wanneer ze bij hen werden ontboden. De militaire groet bleef ook verplicht bij ceremoniële aangelegenheden. In de toelichting bij de nieuwe regeling legde De Koster uit dat de groetplicht 'met het oog op de volledige inzetbaarheid van de krijgsmacht voor de taken, in welke zij haar bestaansgrond vindt, onontbeerlijk is'. Deze taken stelden bijzondere eisen aan de discipline van de individuele militair.⁹² Volgens De Koster was de groetplicht niet slechts onderdeel van het militaire ceremonieel, maar van direct belang voor het functioneren van de krijgsmacht. Een repressieve aanpak van de VVDM was legitiem gezien de ernst van haar protesten.

De zeven hoofdbestuursleden van de VVDM die de groetweigerdag hadden georganiseerd verschenen op 3 oktober voor de arrondissementskrijgsraad in Arnhem. De auditeur-militair legde hun vanwege het 'tuchtondermijnende karakter' van de groetweigerdag gevangenisstraffen van twee en drie maanden op, waarvan één maand voorwaardelijk.⁹³ Ze hadden dienstplichtigen immers tot deelname aan de groetweigerdag opgeroepen en hen aangezet tot dienstverzaking. De uitspraak van de krijgsraad leidde tot Kamervragen van A. Stermerdink en Wieldraayer (beiden PvdA) en leverde het ministerie van Defensie een stroom ingezonden protestkaarten op van het comité 'Handen af van de VVDM'.⁹⁴ Dit comité bestond uit 26 jongerenorganisaties, waaronder het ANJV, de studentengrondraden als lokale vertegenwoordiging van de studentenvakbonden in de universiteitssteden, en de jongerenorganisaties van de PPR en PSP. Het comité wilde door zijn activiteiten gratie afdwingen voor de hoofdbestuursleden van de VVDM.⁹⁵

De zeven hoofdbestuursleden gingen tegen hun straf in hoger beroep en het Hoog Militair Gerechtshof behandelde hun zaak op 8 november. Advocaat-fiscaal Van Voorst tot Voorst eiste twee maanden onvoorwaardelijke gevangenisstraf. Volgens hem was de VVDM, die krijgstuichtondermijnende pamfletten verspreidde en de groetplichtregeling negeerde, 'duidelijk op weg een door de wet verboden vereniging te worden'. De groetplicht binnen de krijgsmacht was noodzakelijk omdat dienstplichtigen anders tot 'de meest lummelige wijze van groeten' zouden overgaan. Als voorbeeld noemde hij begroetingen zoals 'morge, hallo, hi, goeiedag en byebye'. De advocaat van de VVDM vond het betoog van Van Voorst tot Voorst overdreven. De Koster en een aantal generaals bliezen de groetweigerdag op 'alsof de kwestie een actie van sabotage betrof', daarmee terugverwijzend naar de bezorgdheid die tussen 1969 en 1971 over sabotage was ontstaan. Volgens de advocaat functioneerde het leger ook zonder de groetplicht. De groetweigeractie was vergelijkbaar met acties buiten het leger die maatschappelijke

veranderingen beoogden. Als voorbeeld noemde hij de bezetting van het Maagdenhuis en de demonstraties tegen de Vietnam-oorlog. Het Hoog Militair Gerechtshof moest zich realiseren dat de maatschappij de vermaatschappelijking van de krijgsmacht steunde en het zichzelf ongehoofwaardig maakte wanneer het zich hier tegen verzette.⁹⁶

Ondertussen uitte minister van Justitie A.A.M. van Agt kritiek op de militaire strafvervolgingen. In het algemeen genomen vond hij de strafeisen en straffen in kwesties aangaande de vrijheid van meningsuiting en de democratisering van de krijgsmacht te hoog uitvallen, zo ook de strafeis van het Hoog Militair Gerechtshof tegen de zeven hoofdbestuurleden van de VVDM. Het kon volgens hem niet zo zijn dat militairen zwaarder werden bestraft dan burgers voor veel ergere misdrijven. De militaire rechtspraak moest meer aan de civiele rechtspraak worden aangepast. Van Agt besloot zijn ongenoegen in een gesprek met De Koster en Van Voorst tot Voorst kenbaar te maken.⁹⁷ Hij boekte succes, want het Hoog Militair Gerechtshof bracht de straf van de zeven hoofdbestuurleden op 22 november terug tot een maand onvoorwaardelijke detentie in Nieuwersluis.⁹⁸

De discussie over de militaire groetplicht liet zien dat de De Koster er niet in slaagde de VVDM en de progressieve partijen ervan te overtuigen dat de militaire discipline en de inzetbaarheid van de krijgsmacht onder de afschaffing van de groetplicht zouden lijden. Zij geloofden dat het protest van de dienstplichtigen tegen de militaire groetplicht een van de manieren was waarop de vermaatschappelijking van de krijgsmacht vorm kreeg en vonden dat deze protesten het bestaansrecht van de krijgsmacht niet aantastten. Door het ontbreken van politieke steun had De Koster - net als ten aanzien van de haardrachtskwestie - opnieuw geen andere optie dan de militairen in zijn herderlijk schrijven te vragen correct de militaire groet uit te brengen.

Het Soldatentribunaal

De VVDM voerde gedurende 1972 nog een tweede grote actie in het kader van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. De vereniging pleitte voor de vrijheid van meningsuiting in de krijgsmacht, en meer in het algemeen voor politieke rechten voor dienstplichtigen. Ze werd daarin gesteund door de kritische beroepsmilitairen in de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht. De aanleiding om de vrijheid van meningsuiting opnieuw op de agenda te zetten vormde G. Siebrand, een dienstplichtige van de Prinses Margrietkazerne in Wezep. Hij gaf zijn commandant eind 1971 tijdens een les over granaten te kennen dat dit thema hem niet interesseerde en werd voor zijn uitlatingen naar Nieuwersluis gestuurd.⁹⁹ Siebrands gevangenisstraf wekte binnen de VVDM en de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht verontwaardiging.

De dienstplichtigen organiseerden op 12 april 1972 een Soldatentribunaal, waarin ze de ministeries van Defensie en Justitie aanklaagden voor het niet-erkennen van het recht op vrije meningsuiting in de krijgsmacht. Volgens de dienstplichtigen overtraden beide ministeries hierdoor zowel de grondwet als het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens

en de fundamentele vrijheden. De VVDM eiste dat het parlement een nieuwe wet aannam die het recht op de vrijheid van meningsuiting binnen de krijgsmacht vastlegde. Deze wet moest losstaan van het Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht. De aanklager tijdens het tribunaal was de voorzitter van de VVDM, J. van Bergen. Het tribunaal trok tussen de vijf- en zeshonderd mensen, voornamelijk dienstplichtigen. Onder de aanwezigen bevonden zich ook de Tweede Kamerleden Stemerink, A.M. Goudsmit van D'66 en E.C.M. Jurgens van de PPR. Zij namen tijdens het tribunaal de rol van getuige op zich.¹⁰⁰

Tijdens het tribunaal waren ook Miog en Uijen aanwezig als afgevaardigden van de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht. Miog hield zelfs een toespraak. Hij pleitte hierin voor de vrijheid van meningsuiting binnen het leger en stelde dat het vervolgingsbeleid van het ministerie van Defensie in zaken aangaande de vrijheid van meningsuiting buitensporig was. Dit beleid had volgens hem veel weg van het schieten met een 'olifantengeweer op een mug'. Miog deelde de aanwezigen mee dat hij niet alleen beroepsofficier was omdat hij daar zijn boterham mee verdiende. Hij stelde tevens dat de krijgsmacht mensen in zich moest bergen 'die bereid zijn om hun ogen en oren open te houden en waarnodig kritiek te leveren'.¹⁰¹ Miog gebruikte zijn positie als beroepsmilitair om de krijgsmacht van binnenuit te bekritisieren en verder te laten vermaatschappelijken.

De krijgsmacht keurde het Soldatentribunaal sterk af. Generaal-majoor F.J.G. Brackel, de Territoriaal Bevelhebber West, sprak tegenover journalist C. Labeur van het weekblad *Els-eyers Magazine*: 'Zo'n soldatentribunaal vind ik een belachelijke en tegelijkertijd een gevaarlijke zaak. Het is een aanfluiting voor de rechtsstaat waarin wij leven'. Volgens hem had de VVDM door de organisatie van dit tribunaal immers laten zien het recht in eigen hand te nemen en de rechtsstaat niet te respecteren. De journalist vroeg Brackel vervolgens of hij de zaak niet te zwaar opnam en het tribunaal niet slechts een rollenspel was. Brackel antwoordde daarop: 'Het begint als een spelletje ja, maar het kan eindigen in moord en doodslag'.¹⁰² Hij nam het tribunaal bloedserieus en drong er bij Bevelhebber der Landstrijdkrachten IJsselstein op aan de VVDM haar faciliteiten te ontnemen. IJsselstein was er principieel wel toe bereid om tot deze vorm van repressie over te gaan, maar hij was bang voor de consequenties. Het gedogen van de VVDM had de vereniging maatschappelijke bekendheid en status opgeleverd. IJsselstein vreesde voor een stroom van kritiek wanneer het ministerie de VVDM de vereniging haar faciliteiten zou ontnemen. Hij ging die kritiek liever uit de weg en adviseerde De Koster: 'Gezien de omvang en de inhoud van de in de loop der jaren verleende overheidssteun aan genoemde vereniging, alsmede gelet op de positie welke de vereniging zich mede daardoor heeft verworven, kan ik mij niet veroorloven u thans te adviseren de reeds verleende faciliteiten geheel of ten dele in te trekken'.¹⁰³ De Koster volgde zijn raad op.

IJsselstein deelde De Koster ook zijn ongenoegen mee over de rol die Miog en Uijen tijdens het Soldatentribunaal hadden gespeeld. Hij schreef hem:

'Reeds het enkele feit dat zij zich voor een bijeenkomst van de soort als waarvan hier sprake is lenen, acht ik in hoge mate laakbaar. De woorden welke zij bij die gelegenheid

en onder de daarbij behorende omstandigheden hebben gesproken, acht ik ontoelaatbaar. Een en ander versterkt mijn eerder gevestigde opvatting, dat de majoor Miog uit het officierskorps dient te worden verwijderd ongeacht de mate van bijval dan wel afkeuring welke deze maatregel tengevolge zal hebben. Ik veroorloof mij tenslotte - gelet op het vorenstaande - U te raden bedoelde maatregel tegen deze hoofdofficier in ernstige overweging te nemen'.¹⁰⁴

Terwijl IJsselstein de faciliteiten van de VVDM niet wilde intrekken vanwege eventuele reacties daarop, ergerde hij zich dusdanig aan de manier waarop beroepsmilitairen hun positie gebruikten om de krijgsmacht van binnenuit te bekritisieren dat hij Miog ongeacht eventuele consequenties wilde ontslaan. Hij vond een krijgsmacht wier militairen de eigen organisatie bekritiseerden duidelijk geen betrouwbaar instrument. Dit argument speelde voor De Koster zeker ook een rol, maar hij wilde Miog niet ontslaan. De minister vreesde namelijk wel voor de kritiek die het ontslag van een beroepsmilitair teweeg zou kunnen brengen. Dit ontslag zou immers bevestigen dat de krijgsmacht afwijkende meningen met ontslag bestraftte. Tijdens de ambtsperiode van Den Toom was reeds gebleken dat het wel of niet erkennen van afwijkende meningen een heikel punt was. De critici van de krijgsmacht geloofden dat de krijgsmacht goed in de democratie was ingebed wanneer zij deze meningen erkende. Het ministerie van Defensie stelde daarentegen dat de krijgsmacht een democratisch instrument was wanneer zij zich liet leiden door het standpunt van de meerderheid. De Koster wilde deze gevoelige discussie aan de hand van een eventueel ontslag van Miog niet opnieuw laten oplaaien en het risico lopen dat critici de krijgsmacht opnieuw van ondemocratisch handelen zouden beschuldigen.

Nu maatregelen tegen de VVDM uitbleven en Miog niet werd bestraft, zetten de VVDM en de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht hun strijd voor meer politieke rechten gewoon voort. De VVDM organiseerde op 14 juni 1972 een *sit-down* actie in Wezep. Veertig dienstplichtigen legden uit protest tegen de gevangenisstraf van Siebrand hun werk een halfuur neer. De Koninklijke Marechaussee pakte hen op en tien van hen moesten voor de krijgsraad in Arnhem verschijnen. Vier dienstplichtigen werden tot een gevangenisstraf van twee weken en zes dienstplichtigen tot gevangenisstraffen tussen de zes en acht weken veroordeeld. Alle tien de dienstplichtigen gingen in hoger beroep en verschenen op 25 oktober voor het Hoog Militair Gerechtshof. De president hiervan, G. Fickert, stelde over de gevangenisstraf van Siebrand: 'Ik heb de indruk, dat het hoofdbestuur hier een zaak in zag om eens lekker te rellen'.¹⁰⁵ Van Voorst tot Voorst beschouwde de *sit-down* actie zelfs als 'ondermijning van de krijgstuicht', een 'muitterij' en een 'samenspanning tot militair oproer'.¹⁰⁶ Het Hoog Militair Gerechtshof deed op 22 november uitspraak. De tien dienstplichtigen kregen straffen opgelegd die varieerden van drie tot zes weken detentie in Nieuwersluis.¹⁰⁷ De straf was lager dan de krijgsraad had geëist, maar nog steeds aanzienlijk gezien het feit dat zij hun werk slechts een half uur hadden onderbroken. Het Hoog Militair Gerechtshof zag de *sit-down* actie echter niet als een ludieke werkonderbreking, maar als een vorm van muitterij die moest worden bestraft.

Muitende dienstplichtigen lieten zien het niet zo nauw te nemen met de militaire discipline en tornden aan de inzetbaarheid van de krijgsmacht.

Terwijl de VVDM haar *sit-down* actie organiseerde, was ook Miogs pen in beweging. Hij publiceerde gedurende 1972 meerdere artikelen in de *Haagse Post*. De uitspraken die hij hierin deed werden door zijn collega's in de krijgsmacht en minister De Koster niet gewaardeerd en leverden hem arreststraffen op. Op 28 juni 1972 schreef Miog een artikel getiteld 'Geestelijke terreur in de krijgsmacht'. Hij uitte hierin kritiek op de geringe mate waarin militairen door toedoen van De Koster 'aan politiek mochten doen'. Volgens Miog bood de krijgsmacht te weinig ruimte voor bezinning op de waarden die de burgermaatschappij wenste te verdedigen of te verwerven. Hij verweet de commandant van het Eerste legerkorps, luitenant-generaal F.E. Meijnderts, dat hij zich te veel op de belangen van het 'defensie-establishment' en het militair-industrieel complex concentreerde.¹⁰⁸ De Koster vond het artikel van Miog 'niet passend voor iemand in die rang en die ontwikkeling'.¹⁰⁹ Kranenburg, de Territoriaal Bevelhebber Oost, stelde dat Miog zich 'badinerend over de legerleiding heeft uitgelaten, zonder zich in zijn verhaal op feiten te baseren'. Miog werd voor zijn artikel bestraft met drie dagen licht arrest.¹¹⁰

Het artikel van Miog, getiteld 'Politiek in de kazerne' verscheen op 29 november 1972 in de *Haagse Post*. Volgens Miog trachtten sommige commandanten te verhinderen dat militairen politieke voorlichtingsavonden organiseerden.¹¹¹ Kranenburg vond dat Miog de landmacht in zijn artikel op een onjuiste en ongenueanceerde wijze bewust in een kwaad daglicht had gesteld.¹¹² Door foutieve informatie kon de krijgsmachtleiding nog meer onder vuur komen te liggen dan reeds het geval was. Hij legde Miog hiervoor een straf op van veertien dagen licht arrest.¹¹³ De krijgsmachtleiding en het Hoog Militair Gerechtshof hechtten duidelijk veel belang aan de loyaliteit van het krijgsmacht personeel. Deze loyaliteit bepaalde namelijk hoe inzetbaar dit personeel was en hoe betrouwbaar de samenleving de krijgsmacht achtte. In een tijd waarin toch al genoeg kritiek op de krijgsmacht klonk, beschouwden de krijgsmacht en het Hoog Militair Gerechtshof Miogs artikel als laster.

De kranten betuigden direct hun sympathie aan de majoor. De *Drentsche en Asser Courant* vond Miog een 'innemende en zachtmoedig uitzierende man die in het geheel niet krijgshaftig aandoet'.¹¹⁴ Ook andere kranten benaderden Miog en kopten met 'Majoor Miog: arrest voor tijdschrift-artikel. Ik had het wel gedacht', 'Majoor Miog: "Openhartigheid is ver te zoeken bij leger" en "M'n stukjes worden me niet in dank afgenomen"'.¹¹⁵ Miog ging tegen zijn straf in hoger beroep, maar het Hoog Militair Gerechtshof stelde hem in mei 1973 niet in het gelijk. In navolging van Kranenburg beweerde het hof dat Miog de landmacht in zijn artikel 'valselijk in een kwaad daglicht gesteld' had.¹¹⁶ Miog bleef echter ondanks zijn straf voor de *Haagse Post* over de vermaatschappelijking van de krijgsmacht en de vrijheid van meningsuiting schrijven,¹¹⁷ tot hij in 1975 zelf ontslag nam uit de militaire dienst.

De achtereenvolgende acties van de VVDM en de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht voor de vrijheid van meningsuiting misten hun effect niet. De demissionaire ministers van Defensie, Justitie en Binnenlandse Zaken stelden in het voorjaar van 1973 vast dat er

voorlopige aanwijzingen voor militairen moesten worden opgesteld waarin hun politieke rechten werden vastgelegd. De Koster stelde een compromistekst op voor een richtlijn met betrekking tot de vrijheid van meningsuiting. Deze tekst vormde het uitgangspunt voor de formulering van de definitieve aanwijzing:

'Met het oog op het goed functioneren van de bij het Defensiebeleid betrokken overheidsorganen, wordt van de militair verwacht, dat hij in zijn uitlatingen naar buiten, voor zover die betrekking hebben op enig aspect van de krijgsmacht, loyaal is ten opzichte van het te dien aanzien gevoerde beleid, alsook jegens hen, die voor dat beleid verantwoordelijkheid dragen. Dit geldt in het bijzonder wanneer hij uit hoofde van zijn functie daarbij betrokken is of kortelings is geweest'.¹¹⁸

De Koster stelde dat de strijd van dienstplichtigen voor de democratisering van de krijgsmacht en de vergroting van hun politieke rechten geen negatieve uitwerking mocht hebben op het functioneren van het ministerie van Defensie en de inzetbaarheid van de krijgsmacht. Het streven van dienstplichtigen naar een vergroting van hun persoonlijke vrijheid van handelen en spreken binnen de krijgsmacht, werd ingeperkt door de eisen die het behoud van de collectieve militaire veiligheid aan de krijgsmacht en haar militairen stelden. De Koster kon zijn visie vanwege de kabinetswisseling echter niet meer in een definitieve richtlijn vertalen. Deze kwestie bleef, samen met de groetplichtregeling, liggen voor zijn opvolger.

De laatste anderhalf jaar van de ambtsperiode van De Koster vormden een keerpunt. Als gevolg van de confrontatie en polarisatie tussen de verschillende protestorganisaties en de radicalisering van de VVDM en de BVD, beschouwde De Koster de strijd om de vermaatschappelijking van de krijgsmacht als een gevaar voor de inzetbaarheid en de (internationale) reputatie van de krijgsmacht. Veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht mochten van hem alleen worden doorgevoerd indien haar bestaansrecht daar niet onder leed. De Koster was in 1972 en 1973 echter van mening dat elke wijziging die de VVDM in de bestaanswijze wilde aanbrengen de militaire discipline, de inzetbaarheid en de gevechtskracht van de krijgsmacht aantastte. Door zoveel nadruk te leggen op de protesten als aanval op het bestaansrecht van de krijgsmacht en op repressie als middel om ze te stoppen, onderscheidde De Koster zich van zijn voorgangers, die zoekende waren geweest naar de juiste duiding van en omgang met de protesten. De minister vervreemde zich hierdoor van de kritische dienstplichtigen en beroepsmilitairen en de progressieve politici. Zij begrepen zijn duiding van de protesten niet en bleven strijdlustig achter toen De Koster met het kabinet-Biesheuvel II van het toneel verdween.

Confrontatie met Henk Vredeling

Het nieuwe kabinet-Den Uyl (11 mei 1973-19 december 1977) trad aan na een formatieperiode van bijna een half jaar. Dit centrumlinkse kabinet vormde een coalitie tussen de PvdA, de KVP, de ARP, de PPR en D'66 en geldt als het progressiefste kabinet uit de Nederlandse geschiedenis. Het legde onder leiding van minister-president J.M. den Uyl in 1973 een ambitieus politiek programma op tafel. In het regeerprogramma waren 'participatie' en 'democratisering' sleutelwoorden. Het kabinet wilde de sociale ongelijkheid tegengaan en de spreiding van kennis bevorderen. Democratisering moest de machtsverschillen in het onderwijs, het bedrijfsleven en de gezondheidszorg verkleinen.¹¹⁹ De regering werd bij de formulering van haar defensiebeleid beïnvloed door de ideeën uit *Keerpunt '72*. Ze pleitte ervoor de NAVO niet als een puur militair bondgenootschap te laten voortbestaan, maar ook als een politieke organisatie die de westerse, democratische waarden zou uitdragen. Er moest tevens naar een verlaging van de defensie-uitgaven worden gestreefd. Over de *no-first-use*-verklaring werd in de regeringsverklaring niet gesproken. Het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken zou de rol van de atoomwapens in de NAVO-strategie onderzoeken en bekijken of die rol kon worden teruggedrongen.¹²⁰

Ook op internationaal niveau werd over de kernwapens gesproken. Op 30 oktober 1973 begonnen in Wenen de onderhandelingen over de *Mutual and Balanced Force Reductions* (MBFR). Hieraan namen de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en andere NAVO- en Warschaupactlanden deel. De deelnemers onderhandelden over de conventionele troepensterkte en wederzijdse ontwapening. Ze konden echter niet tot overeenstemming komen. De NAVO geloofde dat het Warschaupact over meer conventionele troepen beschikte dan het wilde toegeven en dat dit aantal omlaag moest worden gebracht.¹²¹ Op 3 juli 1973 vond in Helsinki de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) plaats, waaraan vertegenwoordigers uit 35 landen deelnamen, en waaruit in 1975 de slotakte van Helsinki voortkwam. Deze slotakte vormde een hoogtepunt in de internationale détente. De deelnemende landen maakten afspraken over mensenrechten, veiligheidsmaatregelen, de interstatelijke grenzen, de vrije uitwisseling van mensen, ideeën en informatie en economische en technologische samenwerking. Oost en West spraken bovendien af in de toekomst met elkaar te overleggen in plaats van de confrontatie op te zoeken.¹²²

H. Vredeling (PvdA) werd minister van Defensie in het kabinet-Den Uyl. Hij had carrière gemaakt in de vakbeweging. Voor zijn benoeming tot minister van Defensie had hij zich als lid van de Tweede Kamer en het Europees Parlement op landbouwaangelegenheden toegelegd. Het was bijzonder dat uitgerekend hij in 1973 de eerste sociaal-democratische minister van Defensie werd. Hij zei hierover:

'Toen na veel vijven en zessen het eerste en tot nu toe enige kabinet-Den Uyl begin mei 1973 tot stand kwam en ik mij in alle bochten had gewrongen om onder Defensie vandaan te komen, Landbouw wilde, desnoods Sociale Zaken aanvaardde en het toch Defensie werd, stuurde de formateur Jaap Burger mij dat onbekende veld in met de woor-

den: jij moet als eerste bewijzen dat een sociaal-democraat een betrouwbaar minister van Defensie kan zijn. Tegen Den Uyl zei ik: jullie willen dat ik minister van Defensie word; goed, dan zal ik het ook zijn. Vol wantrouwen betrad ik na zeventien jaar Kamerlidmaatschap door de deur van Plein 4 voor het eerst het departement. Tot dan toe had ik, en dan ook nog indirect, slechts éénmaal contact gehad met dat departement, namelijk via Ep Wieldraayer ten behoeve van een (bonafide en geslaagde) poging tot vrijstelling van militaire dienst voor mijn tweede zoon'.¹²³

Vredeling maakte als minister van Defensie spannende jaren mee. De sfeer op het ministerie en de speelruimte waarover hij als sociaal-democratisch minister van Defensie beschikte, werden voor een groot deel bepaald door het zogenaamde 'Generaalsconflict', dat tussen juni 1973 en januari 1974 escaleerde. Voor de buitenwacht begon het conflict op 25 juni 1973, toen luitenant-generaal W. van Rijn, de voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven, zijn ontslag aanbood. Naar zijn mening waren de gevechtskracht en de discipline door de voortdurende vermaatschappelijking zo geschaad, dat hij de verantwoordelijkheid voor de krijgsmacht niet meer wilde dragen. Andere hoge defensiefunctionarissen volgden Van Rijns voorbeeld, maar protesteerden voornamelijk tegen de bezuinigingen op en reorganisaties binnen Defensie. Vredeling was weinig gevoelig voor de protesten van de generaals. Hij stond op het standpunt: 'Generaals die met ontslag dreigen, krijgen het al bij voorbaat'.¹²⁴ Hij willigde achtereenvolgens de ontslagen in van luitenant-generaal N. Berghuijs, de Opperofficier Personeel Koninklijke Landmacht, luitenant-generaal G. IJsselstein, de Chef Generale Staf en tevens Bevelhebber der Landstrijdkrachten. Luitenant-generaal F.E. Meijnderts, de commandant van het Eerste Legerkorps en brigade-generaal W.A.F.A. Clumpkens sloten de rij.¹²⁵

Vredeling moest er vanwege de gespannen sfeer op het departement voor waken geen beleid te verkondigen dat de defensietop ontstemde. Dat gold ook voor zijn beleid ten aanzien van de critici van de krijgsmacht. Vredeling slaagde hier aanvankelijk nauwelijks in. De defensietop geloofde dat deze toegeeflijke minister zich, anders dan zijn voorganger De Koster, niet druk maakte om de impact van de protesten van de VVDM en de BvD op de legitimiteit van de krijgsmacht. Vredeling verwijderde zich van de defensietop, terwijl de kloof tussen hem en de dienstplichtigen en dienstweigeraars kleiner leek te worden. Tegen aller verwachting in veranderde deze situatie echter snel. De minister deed wel degelijk moeite om de krijgsmacht te beschermen tegen een aanval op haar legitimiteit. Zijn tolerantiegrens lag alleen hoger dan die van zijn voorganger.

De afschaffing van een 'reliëk'

Dat Vredeling een andere koers voer dan minister De Koster, bleek al kort na zijn aantreden. Hij nodigde de VVDM op 21 mei uit voor een gesprek met hem, staatssecretaris voor Personeelszaken J.A. Mommersteeg (KVP) en staatssecretaris Materieel A. Stemerding (PvdA). De VVDM nam de uitnodiging aan en had hoge verwachtingen van Vredeling als eerste sociaal-

democratische minister van Defensie. In de voorgaande jaren hadden de Kamerleden van de PvdA de ministers van Defensie in de Tweede Kamer steeds weer nieuwe vragen gesteld over hun beleid aangaande de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. Ze hadden de acties van de vereniging ook op andere manieren gesteund. Zo had Stermerdink in april 1972 deelgenomen aan het Soldatentribunaal. In *Keerpunt '72* had de PvdA bovendien, samen met de andere progressieve partijen, duidelijk gepleit voor de democratisering van de krijgsmacht en de versterking van de rechtspositie van de militair.¹²⁶

De vreugde van de VVDM over het aantreden van Vredeling leek aanvankelijk terecht. Hij zocht niet alleen opnieuw contact met de vereniging, maar herstelde tijdens het gesprek op 21 mei tevens het overleg tussen het ministerie en de VVDM. Vredeling stelde zich op het standpunt dat de VVDM geen acties hoefde te voeren, maar gewoon met het ministerie over haar eisen moest praten. Als er tijdens zijn ministerschap toch opnieuw acties zouden worden gevoerd, dan was dat voor hem geen reden om het overleg met de VVDM nogmaals af te breken. Hij beschouwde het actievoeren als 'een teken van moderne democratie'.¹²⁷ Vredeling liet met deze uitspraak zien dat hij de democratische rechten van de dienstplichtigen respecteerde. Hij ging er niet meteen vanuit dat de collectieve militaire veiligheid onder de vergroting van deze rechten leed. Zijn begripvolle en welwillende houding contrasteerde sterk met de manier waarop De Koster de acties voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht had gezien als een gevaar voor de militaire discipline, de inzetbaarheid en het goede imago van de krijgsmacht.

Vredeling stelde zich ook na het gesprek met de VVDM welwillend op. Hij liet duidelijk blijken niet veel ontzag te hebben voor het militaire apparaat en haar generaals. Uniformen beschouwde hij bijvoorbeeld als 'niet meer dan een stukje textiel'.¹²⁸ De minister had bovendien geen bezwaar tegen langharige militairen. Op 18 juni 1973 zei hij tegen een journalist van het *Algemeen Dagblad*: 'Ik stuur mijn kinderen weleens naar de kapper, maar ze gaan niet en waarom zou ik dan wel militairen naar zo'n man sturen?'¹²⁹ Legendarisch was Vredelings uitspraak 'Simson had ook lange haren' tegen een Russische diplomaat die zijn vraagtekens zette bij de langharige dienstplichtigen in Nederland.¹³⁰ Niet iedereen was echter zo welwillend ten aanzien van de lange haren in de krijgsmacht. Prins Bernhard, de Inspecteur-Generaal der Krijgsmacht, maakte zich zorgen over de langharige militairen, die door burgers voor 'viezerikken' en 'meiden' werden uitgescholden.¹³¹ Ook secretaris-generaal van de NAVO Luns ergerde zich aan de langharige dienstplichtige 'met haar tot op zijn knieën'.¹³²

Vredeling wilde ook de militaire groetplicht afschaffen. Volgens de minister moest dit worden gedaan omdat de progressieve partijen hier in *Keerpunt '72* voor ijverden. *Keerpunt '72* vermeldde over de groetplicht: 'Afschaffing van uiterlijk vertoon dat geen wezenlijke bijdrage levert tot de taakvervulling van de krijgsmacht zoals bijvoorbeeld groetplicht, parades, tenuedrachten'.¹³³ De groetplicht was bovendien een 'niet functioneel versiersel' en een 'reliëf'. De afschaffing hiervan had volgens Vredeling geen nadelige effecten op de militaire discipline. Daarmee veegde hij het belangrijkste argument van De Koster om de groetplicht niet af te schaffen van tafel. Vredeling pleitte voor het toestaan van volledige vrijheid, wat volgens hem

een typisch Nederlandse eigenschap was. Hij nam er genoeg mee wanneer militairen netjes in de houding stonden. Ze mochten wel op militaire wijze groeten, maar dat was niet verplicht.¹³⁴

De Defensieraad deelde het standpunt van Vredeling niet. Bevelhebber der Zeestrijdkrachten Roest stelde dat Nederland door het afschaffen van de groetplicht 'tegen alle internationale gebruiken' zou ingaan. Volgens staatssecretaris Mommersteeg moest worden voorkomen dat de gevechtskracht van de Nederlandse krijgsmacht tegen de achtergrond van de internationale ontspanning en de MBFR-onderhandelingen zou verslappen. De bevolking en de dienstplichtigen moesten zich realiseren dat het in stand houden van een 'krachtsevenwicht' nog steeds van groot belang was. Mommersteeg vreesde dat zij de afschaffing van de groetplicht beschouwden als een achteruitgang van de krijgsmacht en het militaire moreel.¹³⁵ Vredeling kreeg voor zijn ideeën over democratische rechten en vrijheid weinig steun binnen de defensietop. In de ogen van de defensieleiding kon de krijgsmacht alleen functioneren wanneer de militaire discipline goed was, de militairen inzetbaar waren en de krijgsmacht binnen en buiten Nederland als een betrouwbaar instrument werd gezien. De afschaffing van de groetplicht stond voor de defensieleiding gelijk aan de achteruitgang van de militaire discipline en was met het oog op het behoud van het bestaansrecht van de krijgsmacht ondenkbaar.

Vredeling was echter niet gevoelig voor deze argumenten. Hij stelde: 'Niet de principiële vraag maar de manier waarop de beslissing wordt uitgevoerd vormt punt van discussie'. Daarbij was hij zich bewust van zijn 'dictatoriale neigingen'. De beslissing om de groetplicht af te schaffen betrof echter 'niet het uitvoeren van een persoonlijke liefhebberij', maar vloeide voort uit *Keerpunt '72*. Vredeling was niet bang voor de reactie van de militaire belangenverenigingen in het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen. Net als de Defensieraad zou hun de afschaffing van de groetplicht worden meegedeeld en hadden zij de keuze tussen '*take it or leave it*'. Dat gold ook voor de VVDM.¹³⁶

Deze reactie van Vredeling is opmerkelijk, omdat in de literatuur naar voren komt dat hij helemaal niet zo'n groot voorstander was van *Keerpunt '72*. Historicus D.A. Hellema beschrijft Vredeling als 'behoudend'. Volgens hem had hij weinig op met de beloften die in *Keerpunt '72* waren gedaan.¹³⁷ Historicus F. Zuijdam typeert Vredeling als 'rechts' en minder progressief dan zijn linkse achterban binnen de PvdA. Ook Zuijdam beweert dat Vredeling geen fervent najager was van de beloften die de drie progressieve partijen in *Keerpunt '72* hadden gedaan. Hij kreeg volgens hem echter weinig armslag van het partijbestuur en zijn achterban om van *Keerpunt '72* af te wijken. De manier waarop hij de beloften in *Keerpunt '72* nakwam vormde de toetssteen van zijn beleid.¹³⁸

Het is de vraag waarom Vredeling in de discussie over de militaire groetplicht naar *Keerpunt '72* verwees, terwijl hij hier eigenlijk niet veel mee ophad. Het is aannemelijk dat hij hier twee voordelen in zag. Vredeling kon zijn linkse achterban door de afschaffing van de groetplicht tegemoet komen door één van diens eisen uit *Keerpunt '72* in te willigen. Daar kwam bij dat hij zelf ook geen voorstander was van de militaire groetplicht en hij zich waarschijnlijk op dit punt met *Keerpunt '72* kon vereenzelvigen. De minister kon *Keerpunt '72* ge-

bruiken als legitimatie voor de afschaffing van een in zijn ogen verouderd militair gebruik, zonder zijn persoonlijke afkeur van de groetplicht te veel op de voorgrond te laten treden.

Vredeling schafte de groetplicht op 1 augustus 1973 officieel af. De militaire groet bleef echter verplicht bij ceremoniële aangelegenheden en voor militairen die in het buitenland waren gelegerd. Vredeling zei terugkijkend op de afschaffing van de groetplicht: 'Ik was de eerste sociaal-democraat die minister van Defensie werd. Ik had de neiging al die folklore van die generaals af te schaffen. Van nature had ik al iets tegen zaken als groetplicht en dergelijke. Ik heb aan de oorlog een hekel aan uniformen overgehouden. Voor mij was het dus geen revolutionaire daad om de groetplicht af te schaffen. Ik vond dat onzin', aldus Vredeling.¹³⁹ Voor de gemiddelde Nederlander was de afschaffing van de groetplicht evenmin een revolutionaire daad. Een mondelinge enquête die het Nederlands Instituut voor Publieke Opinie (NIPO) tussen 21 mei en 7 juni 1974 in opdracht van de Stichting Volk en Verdediging hield, toonde aan dat maar liefst 74 procent van de ondervraagden met de afschaffing van de groetplicht instemde.¹⁴⁰ Voor de defensietop was de afschaffing van de groetplicht daarentegen wel revolutionair. De militaire leiding vreesde voor een negatief effect op de militaire discipline, maar ergerde zich ook aan het feit dat Vredeling de groetplicht eigenhandig afschafte. Zijn voorgangers Den Toom en De Koster hadden nooit zo'n autonome koers gevaren en meer ruggespraak gehouden met de ambtenaren binnen het ministerie van Defensie en de militairen in het veld.

De Kom-paas-atie-actie

De dienstplichtigen betitelden Vredeling vanwege de afschaffing van de groetplicht en zijn uitspraken over de militaire haardracht en de democratische rechten en vrijheden van militairen als een progressieve minister. Ze dachten dat hij aan hun kant stond en probeerden hun nog openstaande eisen door hem te laten inwilligen. P. Turken was vanaf het voorjaar van 1973 de nieuwe voorzitter van de VVDM en was tevens lid van de CPN. Onder zijn voorzitterschap eiste de VVDM dat militairen net als burgers werden gecompenseerd voor de overuren die ze tijdens hun militaire dienst maakten. Een militaire weekenddienst van twaalf uur moest met anderhalve vrije dag worden gecompenseerd en een weekenddienst van vierentwintig uur met twee dagen. Dienstplichtigen die het gehele weekend dienst hadden, moesten zelfs drie dagen vrij krijgen. Voor militaire dienst tijdens de feestdagen zou drieënhalve dag compensatie moeten worden verleend. De VVDM eiste daarnaast dat dienstplichtigen in plaats van op zondagavond op maandagochtend naar de kazernes mochten terugkeren en ze niet hoefden te betalen voor hun reis van en naar de kazerne.¹⁴¹

De VVDM organiseerde tijdens de Paasdagen de zogenaamde 'Kom-paas-atie-actie' om haar eisen kenbaar te maken. Met een zelfgeknutselde wagen in de vorm van een paasei trok de vereniging in processie langs Nederlandse kazernes. Paashazen op de wagens deelden chocolade-eieren uit. De commandanten van de kazernes wisten niet hoe ze op deze ludieke actie moesten reageren. Velen sloten de poorten, zodat het paasei het kazerneterrein niet kon oprollen.¹⁴² De Kom-paas-atie-actie werd gevolgd door de compensatieweek, die op 22 augustus

1973 begon. Dienstplichtigen verstuurd 25.000 handtekeningen naar het ministerie van Defensie. Op de melkmarkt in Zwolle demonstreerden tweeduizend dienstplichtigen voor de compensatie van overuren. Ook in Den Bosch, Ede en Eindhoven vonden acties plaats, waaraan in totaal negenhonderd dienstplichtigen deelnamen.¹⁴³

De VVDM werd in haar eis gesteund door de BvD, die al eerder had besloten dat BvD-leden zitting moesten nemen in de VVDM.¹⁴⁴ Hoewel dat niet meteen lukte, interesseerde de bond zich wel in toenemende mate voor de actiepunten van de VVDM. De BvD kondigde de compensatieactie aan in een pamflet. Uit het *Kaderblad* blijkt echter dat de strijd voor compensatie voor de BvD een andere betekenis had dan voor de VVDM. De BvD wilde dat de dienstplichtigen hun gecompenseerde uren niet voor ontspanning gebruikten, maar 'om het leger onbruikbaar te maken voor de kapitalistische maatschappij'. Volgens de BvD bestond er een 'verschil tussen gedwongen rust binnen de kazernes wat afstompert werkt en rust buiten de kazernes waar soldaten nieuwe strijdbare ideeën op kunnen doen'.¹⁴⁵

Het ministerie van Defensie toonde zich naar buiten toe bereid veranderingen in de bestaande compensatieregeling aan te brengen. Staatssecretaris Stemerding deelde in een interview met de *Zwolse Courant* mee de eisen van de VVDM redelijk te vinden. Zijn collega Mommersteeg bereidde ondertussen achter de schermen een nieuwe compensatieregeling voor, die hij op 14 december tijdens de begrotingsdebatten voor het ministerie van Defensie presenteerde. Hij stelde voor een militaire dienst van vierentwintig uur met één dag te compenseren. De VVDM vond dat het ministerie de dienstplichtigen nog te weinig tegemoet kwam en bleef bij haar eis van twee dagen. De vereniging organiseerde eind december opnieuw demonstraties in Havelte, 't Harde, Ede, Amsterdam, Wezep en Hilversum. Ludiek was de actie in Amsterdam, waar de dienstplichtigen de nieuwe compensatieregeling als 'zoethoudertje' presenteerden. Ze deelden suikerklontjes uit aan het toegestroomde publiek. Mommersteeg werd 'staatssecretaris Moppersteeg' genoemd. In Wezep verbrandden dienstplichtigen de nieuwe compensatieregeling op rituele wijze.¹⁴⁶

Als gevolg van deze acties stelde Vredeling in januari 1974 de ad-hoc werkgroep Discipline in. Dit toont aan dat Vredeling niet zo liberaal was als de dienstplichtigen of de defensietop veronderstelde. De oprichting van de werkgroep bewijst bovendien dat ook Vredeling zich zorgen maakte dat de acties van dienstplichtigen de militaire discipline konden aantasten. Kolonel der Grenadiers W.M.G. Hogenboom werd benoemd tot voorzitter van de werkgroep. Hij stelde dat de militaire discipline voor de krijgsmacht van groot belang was. Alleen als de krijgsmacht ook in vreedstijd volledig inzetbaar was, zou ze indien nodig 'snel en zonder haperen' kunnen optreden. De samenleving nam de krijgsmacht slechts serieus als deze militaire discipline bestond. Voor het krijgsmacht personeel was de discipline van belang om hen het vertrouwen in de eigen organisatie te laten behouden. Hogenboom wilde, na een zorgvuldige afweging van de belangen en de wensen van de krijgsmacht, met zijn werkgroep een beleid ontwikkelen waarmee de militaire discipline werd vergroot.¹⁴⁷

De VVDM liet ondertussen zien deze discipline aan haar laars te lappen. De vereniging probeerde het ministerie opnieuw onder druk te zetten door op 14 februari in Utrecht een

nieuwe, landelijke demonstratie te houden. Zeven- tot achtduizend dienstplichtigen namen aan de demonstratie deel. Ze riepen leuzen als: '1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, Vredeling moet compensatie geven', 'Wedde omhoog' en 'Wij zijn het zat'.¹⁴⁸ De VVDM had nog niet eerder zoveel demonstranten bij elkaar gekregen en gaf in totaal twintigduizend gulden uit aan de demonstratie. De PvdA, de PPR, D'66, de CPN en de PSP, alsmede de jongerenafdelingen van de vakbonden CNV en NVV en de Katholieke Werkende Jongeren (KWJ) betuigden de VVDM hun steun. PvdA-voorzitter A.A. van der Louw hield een toespraak waarin hij stelde dat de compensatie al in *Keerpunt '72* was bedongen en het ministerie van Defensie hier nu echt mee over de brug moest komen.¹⁴⁹ Hoewel in *Keerpunt '72* niet letterlijk over de compensatie van overuren was geschreven, werd hierin wel gepleit voor 'een duidelijke regeling van werk- en rusttijden'.¹⁵⁰ In een rede stelde VVDM-voorzitter Turken dat de periode voorbij was waarin de VVDM zich druk maakte over het dragen van een uniform buiten de diensturen of het dragen van een militair hoofddekseel in de gebouwen. In plaats daarvan ging de VVDM nu harde vakbondseisen stellen.¹⁵¹

De BvD was solidair met de demonstranten en dreigde op 14 februari met *sit-down* acties en stakingen als Vredeling niet met een nieuwe compensatieregeling zou komen.¹⁵² De BvD gaf 's avonds bovendien een verklaring uit:

'Tot op de dag van vandaag hebben de minister van defensie en zijn staatssecretaris gespeeld met de eisen van 45.000 soldaten. Onder druk van de legerleiding, die zich vierkant tegen de compensatieeisen heeft opgesteld, weigerde de minister hier vanavond verantwoording af te leggen voor zijn nietszeggende nota's en telegrammen, waarmee hij ons eeuwig denkt zoet te houden. Het wordt tijd dat de minister leert luisteren naar de soldaten. Naar de soldaten in plaats van de ruziemakende generaals, die achter de schermen alles in het werk stellen om de compensatie tegen te houden. Omdat ze bang zijn, bang dat de soldaten als ze meer compensatie krijgen, meer van de kazerne af zijn, zich nog minder zullen schikken in de afstomping, de leegloop, de kinderachtige behandeling, met andere woorden de opgelegde militaire discipline. Omdat ze bang zijn dat de soldaten zich nog minder zullen neerleggen bij de onderdrukking die de generaals beschouwen als de ruggegraat van hun leger'.¹⁵³

De VVDM was niet blij met deze verklaring. Voorzitter Turken hekelde de 'guerrillatactiek' van de BvD en wilde niet dat met stakingen en *sit-down* acties werd bedreigd.¹⁵⁴

De reactie van de linkse kranten op de gebeurtenissen op 14 februari is opmerkelijk. Terwijl zij eerder bol hadden gestaan van de berichtgeving over de VVDM, nam de publicitaire aandacht nu af. Op 15 februari schreven van de grote, landelijke kranten alleen *De Volkskrant*, *Trouw*, *Het Parool* en *De Waarheid* over de demonstratie van de VVDM. In *Trouw* verscheen een klein artikel waarin de krant vermeldde dat aan de demonstratie 'enkele duizenden dienstplichtigen' hadden deelgenomen. Het artikel vermeldde bovendien de eisen van de dienstplichtigen. *De Volkskrant* vermeldde deze eisen weliswaar en schreef over de toezeggingen van Tur-

ken en Van der Louw, maar repte met geen woord over de eisen en de verklaring van de BvD. Hetzelfde gold voor *Het Parool* en *Het Vrije Volk*. *De Waarheid* kopte op 15 februari 1974 op de voorpagina met 'Grandioze demonstratie van duizenden militairen' en besteedde op pagina vier ook nog een groot artikel aan de demonstratie. De krant benadrukte dat de CPN en haar Tweede Kamerlid W.F.H. van het Schip zich solidair hadden verklaard met de dienstplichtigen, maar schreef niets over de BvD. Het feit dat al deze kranten wel over de demonstratie schreven, maar de bijdrage van de BvD negeerden, toont aan dat zij de stakingseis van de BvD te ver vonden gaan.¹⁵⁵

Mommersteeg presenteerde naar aanleiding van de actie op 27 februari 1974 nogmaals een compensatieregeling, maar die verschilde niet veel van de regeling van 14 december. De staatssecretaris stelde opnieuw voor een militaire dienst van 24 uur met één vrije dag te compenseren. Nieuw was zijn voorstel om kortere diensten evenredig te compenseren.¹⁵⁶ Mommersteeg presenteerde vrijwel dezelfde regeling nogmaals, omdat hij de compensatie-eis door de acties van de VVDM niet helemaal kon negeren maar tegelijkertijd duidelijk niet bereid was om overuren royaal te compenseren. Het lijkt erop dat het ministerie van Defensie probeerde de dienstplichtigen tevreden te stellen met een geringe compensatie van hun overuren, zodat zij niet nog meer compensatie zouden eisen. De defensieleiding viel ten aanzien van de compensatieregeling in feite terug op zijn gedoogbeleid.

De vraag dient zich aan waarom het ministerie van Defensie niet zo scheutig was met het toekennen van vrije uren. Dit zou organisatorische problemen opleveren en betekende vermoedelijk ook dat er per jaar meer dienstplichtigen moesten opkomen. Tegelijkertijd wilde het ministerie waarschijnlijk voorkomen dat dienstplichtigen in hun vrije uren meer tijd in de burgermaatschappij zouden doorbrengen. Hoe meer tijd ze hier doorbrachten, des te moeilijker was het voor hen om zich opnieuw aan het militaire keurslijf aan te passen. De burgermaatschappij en de krijgsmacht zouden in dat geval niet verder naar elkaar toegroeien, maar zich juist uit elkaar bewegen. Dit had een negatieve invloed op de discipline van de dienstplichtigen en vergrootte de kans op nieuwe acties tegen de krijgsmacht. De inzetbaarheid van de krijgsmacht zou hieronder leiden. De détente en de MBFR-onderhandelingen vormden voor het ministerie geen reden om een minder inzetbare krijgsmacht te accepteren als gevolg van een ruimere compensatieregeling.

De BvD gaf in een document van 16 maart 1974 te kennen de nieuwe compensatieregeling slecht te vinden. De dienstplichtigen kregen te weinig compensatie en waren overgeleverd aan de willekeur van de commandanten, die zelf mochten bepalen wanneer de dienstplichtigen hun compensatie-uren konden opnemen. De BvD stelde opnieuw voor dat de dienstplichtigen zich hiertegen verweerden door middel van demonstraties en stakingen op kazernes, het bezetten van het ministerie van Defensie of het niet terugkeren naar de kazerne op maandagochtend. De VVDM kon ook uit het Informeel Overleg stappen.¹⁵⁷ Nu het ministerie van Defensie de dienstplichtigen opnieuw met een kluitje in het riet stuurde, veranderde ook het hoofdbestuur van de VVDM haar standpunt over stakingen. De vereniging dreigde op 8 mei 1974 te gaan staken.¹⁵⁸

De tolerantiegrens van Vredeling

De VVDM ging duidelijk een nieuwe, meer revolutionaire fase in nu het hoofdbestuur dreigde samen met de BvD een staking te organiseren. De bestuursleden hadden zich namelijk eerder steevast van de staking als actiemiddel gedistantieerd. Dienstplichtigen hadden echter lokaal wel reeds stakingen georganiseerd. Zo staakten dienstplichtigen van het benzinedepot te Austerlitz in september 1973 uit piëteit met de vermoorde Chileense premier S.G. Allende. Ze werden hiervoor niet bestraft. In maart 1974 weigerden 32 dienstplichtigen in Duitsland een wagen met colaflessen te bevoorraden uit ontevredenheid over het gedrag van hun commandant. De dienstplichtigen die tot deze staking hadden aangezet kregen drie weken gevangenisstraf opgelegd, de anderen tien tot veertien dagen zwaar arrest.¹⁵⁹

Hoewel de staking als actiemiddel niet nieuw was, maakte de door de VVDM en de BvD voor 8 mei aangekondigde staking veel indruk op het ministerie van Defensie. Dat kwam ten eerste doordat het hoofdbestuur van de VVDM zich nu voor het eerst openstelde voor stakingen.¹⁶⁰ Het ministerie was van mening dat een staking een negatief effect had op de inzetbaarheid van de krijgsmacht. Dienstplichtigen konden niet zomaar gaan staken, omdat nooit van tevoren kon worden voorspeld wanneer de dreiging van de Sovjet-Unie acuut werd. De détente sloot een mogelijke aanval niet uit en de krijgsmacht moest er van op aan kunnen dat haar militairen te allen tijde inzetbaar waren. De VVDM had tijdens haar demonstratie op 14 februari echter reeds bewezen achtduizend dienstplichtigen op de been te kunnen brengen en het was mogelijk dat aan de geplande staking op 8 mei nog veel meer dienstplichtigen zouden deelnemen.

Het ministerie van Defensie vreesde daarnaast voor de invloed van de BvD op de VVDM. De BvD telde in 1974 tussen de zes- en zevenhonderd leden. Zeventig tot tachtig procent van deze leden was burger en twintig tot dertig procent dienstplichtige.¹⁶¹ De BvD was volgens het ministerie een communistische mantelorganisatie aan het worden. In de jaren zeventig sloten steeds meer bestuursleden zich aan bij de CPN of de Internationale Kommunistenbond (IKB). Rond 1975 was dertig procent van de actieve BvD-leden en sympathisanten lid van de IKB. Daarnaast werd een groeiend aantal trotskisten sympathisant van de BvD. Binnen de bond kwamen de discussies tussen voor- en tegenstanders van de communistische koers steeds centraler te staan.¹⁶²

De Sectie Veiligheid van de Generale Staf vond het problematisch dat de BvD in communistische richting opschoof en tegelijkertijd meer invloed op de VVDM kon uitoefenen doordat de VVDM in 1974 voor het eerst in haar geschiedenis een BvD-lid in haar bestuur telde.¹⁶³ Ook de Chef Generale Staf, luitenant-generaal J.E. van der Slikke, uitte zijn zorgen:

'Sinds de VVDM zich - naast belangenbehartiging - ook de "politieke bewustwording van soldaten" ten doel ging stellen (begin zeventiger jaren) en in dat kader welbewust en overwogen de deuren openzette voor bewegingen, die in de krijgsmacht een beletsel

zien voor maatschappij-hervorming naar hun visie, is de VVDM steeds meer een verlengstuk en "dekmantel" voor die bewegingen binnen de krijgsmacht geworden'.¹⁶⁴

De Generale Staf ging er vanuit dat de BvD hierdoor het communisme binnen de krijgsmacht haalde en de VVDM-bestuursleden dwong radicalere en hardere acties te voeren. De afdeling die zich binnen de landmacht met het verzamelen van contra-inlichtingen bezighield, stelde: 'De taal in de propaganda, de gevoerde acties worden driester en waren enige jaren geleden nog onvoorstelbaar'. Volgens de bewindslieden streden de dienstplichtigen als gevolg van de communistische invloed niet langer voor wijzigingen in militaire tradities of omgangsvormen. Hun acties hadden als oogmerk 'niet spionage, sabotage of wapendiefstallen maar om door woorden aan te zetten tot daden die het militaire apparaat onbruikbaar moeten maken als instrument in handen van de overheid'.¹⁶⁵ De Generale Staf stelde met andere woorden vast dat de dienstplichtigen als gevolg van de communistische invloed het bestaansrecht van de krijgsmacht konden ondermijnen en vond dat ontoelaatbaar.

De Sectie Veiligheid van de Generale Staf en de LAMID hielden de communistische verwickelingen in de jaren zeventig goed in de gaten door agenten informatie in te laten winnen over de activiteiten van de VVDM en de BvD. De sectie stelde op grond van deze informatie maandrapportages op. Ze maakte hierin melding van de continue infiltratie van de BvD in de VVDM en voorspelde dat de BvD zijn propaganda- en infiltratieactiviteiten in de toekomst zou voortzetten. De LAMID stelde in al zijn rapporten echter ook vast dat de inzetbaarheid van de krijgsmacht in de verslagperiode niet daadwerkelijk werd aangetast.¹⁶⁶

Er was een duidelijk verschil tussen de feiten over de inzetbaarheid van de krijgsmacht uit de rapportages van de LAMID en de ideeën daarover binnen het ministerie van Defensie. Deze rapportages namen de angst van de defensieleiding voor de aantasting van de inzetbaarheid en de gevechtswaarde van de krijgsmacht als gevolg van communistische infiltratie en stakingen in het leger niet weg. Op 7 mei 1974 bleek voor het eerst expliciet dat deze angst ook bij Vredeling leefde. In een telegram aan de dienstplichtigen die met een staking dreigden stelde hij 'dat het voeren van akties door of in naam van uw vereniging om welke reden dan ook nooit ertoe mag leiden dat de dienstuitoefening daardoor wordt verzaakt'. De minister schreef ook: 'Zodra een actie op dienstverzekering gericht is of dit ten gevolge heeft, worden straf- of tuchtrechtelijke normen overschreden waarvoor de deelnemers aan, en organisatoren van de actie zich zullen moeten verantwoorden'.¹⁶⁷ Vredeling liet in dit telegram een andere kant van zichzelf zien. De eerder zo toeschietelijke minister met weinig respect voor militaire symbolen en omgangsvormen probeerde nu uit alle macht te voorkomen dat de gevechtskracht en de inzetbaarheid van het leger gevaar liepen. Vredeling liet in zijn telegram duidelijk blijken dat stakingen voor hem geen 'teken van moderne democratie' waren of een uiting van het streven van dienstplichtigen naar meer persoonlijke vrijheid. De dienstplichtigen moesten zich realiseren dat ze door middel van stakingen de collectieve militaire veiligheid van Nederland op het spel zetten. Ze stonden op het punt de tolerantiegrens van Vredeling te overschrijden.

De staking van 8 mei 1974

Het telegram van Vredeling maakte nauwelijks indruk op de VVDM en de BvD, die besloten de staking gewoon doorgang te laten vinden. Dienstplichtigen in verschillende legerplaatsen probeerden op 8 mei stakingen en *sit-down* acties in en na hun diensttijd te organiseren. Het is niet duidelijk hoeveel dienstplichtigen hier op 8 mei in totaal een poging toe deden, want de Legervoorlichtingsdienst en de VVDM noemden verschillende cijfers. Zo sprak de VVDM over 200 dienstplichtigen in Amersfoort en Ermelo en 150 dienstplichtigen in Wezep. De Legervoorlichtingsdienst telde 80 man in Ermelo en Amersfoort.¹⁶⁸ *De Volkskrant* wist nog te vermelden dat in de legerplaats 't Harde 35 dienstplichtigen hadden geprobeerd te staken.¹⁶⁹

Vredeling, die de compensatiekwestie sinds de dreigende staking niet meer voorname-lijk aan staatssecretaris Mommersteeg overliet, had het kazernepersoneel in een tweede telegram reeds op 7 mei de opdracht gegeven de stakingen te breken. Samen met de Koninklijke Marechaussee gaven de commandanten daar op grote schaal gevolg aan. In Amersfoort blokkeerde de Koninklijke Marechaussee de weg, nam spandoeken in beslag en arresteerde VVDM-voorzitter H. Wilmink.¹⁷⁰ De voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven schreef later in een rapport dat de stakingsacties als gevolg van Vredelings telegram en deze maatregelen volledig waren mislukt.¹⁷¹ De Sectie Veiligheid van de Generale Staf deelde dit standpunt.¹⁷² Ook het dagblad *Trouw* benadrukte dat het door het ingrijpen van de commandanten niet tot echte stakingen was gekomen.¹⁷³ Zelfs de VVDM moest toegeven dat de stakingsactie niet het gewenste succes had opgeleverd.¹⁷⁴

Vredeling voerde op 9 mei een gesprek met de VVDM. De afspraak voor deze ontmoeting was al eerder gemaakt, voordat van een staking sprake was. Het onderhoud was namelijk bedoeld om Vredeling met Wilmink en het nieuwe VVDM-hoofdbestuur kennis te laten maken, en omgekeerd. Gesproken werd echter voornamelijk over de staking. Volgens Vredeling had het hoofdbestuur zich te weinig van de staking als ontoelaatbaar actiemiddel gedistantieerd. De minister beschouwde 'het stakingsrecht weliswaar als een principieel voor iedere burger geldend recht', maar het was in strijd 'met de bestaansgrond van de krijgsmacht' indien dit recht 'in de praktijk zou worden geëffectueerd'. In theorie beschikten militairen wel over burgerrechten, zoals het stakingsrecht, maar de bijzondere functie van de krijgsmacht als zwaarmacht van de staat sloot uit dat militairen dit stakingsrecht ook daadwerkelijk zouden verlenen. Vredeling kon geen stakingen toestaan omdat militairen te allen tijde oproepbaar moesten zijn wilde de krijgsmacht inzetbaar zijn tegen een eventuele Sovjet-dreiging. De minister stelde dan ook dat de staking op 8 mei 'onwettig en volstrekt ontoelaatbaar' was.¹⁷⁵ Het gesprek tussen hem en de VVDM werd gevolgd door een persconferentie. Vredeling deelde de pers zijn standpunt in duidelijke taal mee: 'De VVDM is zichzelf aan het vernielen. De dienstplichtige is door zijn leeftijd opstandig van aard en dat wordt nu misbruikt door het VVDM-bestuur. Ik zal door deze acties geen dag of geen cent meer compensatie geven. Er zijn geen verzachtende omstandigheden aan te voeren voor deze mensen. Per telegram heb ik ze gewaar-schuwd dat staken niet zou worden getolereerd'.¹⁷⁶

Vredeling stond in zijn afkeuring van de staking niet alleen. Tot de meiestaking hadden de progressieve partijen steevast sympathie voor de dienstplichtigen opgebracht en de strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht onderschreven, maar stakingsacties binnen de krijgsmacht gingen nu ook hen te ver. Tweede Kamerlid H.J.G. Waltmans (PPR) stelde dat de VVDM zich beter bij de burgervakbonden kon aansluiten als ze zo graag wilde staken.¹⁷⁷ De PvdA, die tijdens de demonstratie op 15 februari publiekelijk haar steun met de VVDM had betoond, keerde zich eveneens van de stakingsactie af. H.J. van den Bergh van de Defensiecommissie van de PvdA sprak:

'Op deze wijze plaatst de belangenvereniging zich in een politiek isolement, dat niet goed is voor het vernieuwingsstreven van de krijgsmacht. [...] Er is natuurlijk geen twijfel aan dat [een] staking in de krijgsmacht tot de ongeoorloofde acties behoort. Tot mijn grote spijt kiest de VVDM toch voor dat middel. Dat is onverstandig van het bestuur, omdat de discussie nu wordt afgeleid van de vraag hoe de compensatie geregeld kan worden'.¹⁷⁸

De PvdA was de partij geweest die de VVDM vanaf haar oprichting het meeste had gesteund en het vaakst haar nek voor de dienstplichtigen had uitgestoken. Kamerleden van de PvdA hadden de ministers van Defensie door middel van Kamervragen meermaals tot de orde geroepen. Het parlement stelde Vredeling naar aanleiding van de stakingsactie van 8 mei echter geen vragen.¹⁷⁹ In de ogen van de progressieve partijen had de VVDM haar hand overspeeld.

De reacties van de linkse kranten en de dienstplichtigen waren opnieuw opvallend. Terwijl de publicitaire aandacht voor de VVDM na 14 februari reeds was afgenomen, keurden de linkse kranten de staking van de VVDM nu regelrecht af. Ze benadrukten het in hun ogen terechte optreden van de krijgsmacht tegen de VVDM op 8 mei en het mislukken van de stakingsactie. Enkele krantenkoppen luiden bijvoorbeeld: 'VVDM-ers in arrest bij actie in kazerne', 'Hard optreden bij VVDM-acties', 'VVDM'ers bij acties in kazerne opgepakt' en 'Vredeling botst met VVDM over stakingsrecht'.¹⁸⁰ Ook onder de dienstplichtigen zette een verandering in. Het ledental van de VVDM vertoonde in 1974 voor het eerst sinds 1966 een daling. Nadat de VVDM in het najaar van 1971 over 32.400 leden had beschikt, waren dit er in 1974 nog maar 25.000.¹⁸¹ De dienstplichtigen wilden wel ludieke acties voeren voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht en waarmee ze hun persoonlijke vrijheid konden vergroten, maar ook zij vonden stakingen blijkbaar te ver gaan.

De staking van 8 mei leek voor Vredeling, de progressieve partijen, de linkse kranten en de dienstplichtigen een keerpunt te zijn. De strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht was voor hen niet meer gerechtvaardigd wanneer de collectieve militaire veiligheid als gevolg van een staking gevaar liep. De opvatting van het ministerie van Defensie dat de krijgsmacht haar militaire sterkte en inzetbaarheid ook tijdens de détente moest behouden, leek in de politiek, in de linkse kranten en onder de dienstplichtigen post te vatten. Vredeling ge-

loofde op basis hiervan dat de VVDM de krachtproef met het ministerie van Defensie aan het verliezen was.¹⁸²

De minister probeerde hier meteen munt uit te slaan door de inzetbaarheid van de krijgsmacht als thema te politiseren op een verkiezingsbijeenkomst van de PvdA op 27 mei 1974. Hij probeerde zijn eigen partij van de noodzaak van een inzetbare krijgsmacht te overtuigen. Hij stelde dat de krijgsmacht 'te allen tijde beschikbaar moet zijn om op te treden'. Vredeling vervolgde: 'Als de krijgsmacht, wanneer het nodig is, niet snel, zonder mankeren en gedisciplineerd kan optreden, kunnen we beter ophouden geld aan Defensie uit te geven'.¹⁸³ Acties binnen de krijgsmacht leidden volgens hem tot een harde confrontatie en dat was 'levensgevaarlijk voor het functioneren van die krijgsmacht als veiligheidsinstrument'. Vredeling gaf hiermee aan dat acties van dienstplichtigen die de inzetbaarheid van de krijgsmacht beïnvloedden, in tegenstelling tot acties 'ter bevordering van de maatschappelijke integratie van de krijgsmacht', geen teken van 'moderne democratie' waren. Hij vond dat burgers en dienstplichtigen die de acties tegen de krijgsmacht positief bejegenden of steunden zich goed moesten realiseren wat de gevaren van deze acties waren voor het functioneren van die krijgsmacht.¹⁸⁴

In zijn toespraak voor de PvdA probeerde Vredeling tevens de positie van de VVDM te nivelleren: 'De eisen voor compensatie van overwerk zijn geen uitvinding van de VVDM. In het parlement zijn de gerechtvaardigde verlangens van de andere belangenverenigingen al jaren vertaald'. Volgens Vredeling konden de acties van de VVDM de toekomstige compensatieregeling op geen enkele manier beïnvloeden.¹⁸⁵ Dit bagatelliseren van de VVDM was kenmerkend voor Vredeling. Meer dan zijn voorgangers realiseerde hij zich hoe een felle reactie op het protest olie op het vuur gooide. Vredeling probeerde door het bagatelliseren van het protest de dienstplichtigen de wind uit de zeilen te nemen.

De minister gebruikte deze tactiek in zijn gesprekken met de media. Wanneer journalisten Vredeling vroegen hoe hij tegen een bepaalde actie aankeek, probeerde hij de vorm en inhoud daarvan af te zwakken, zoals hij ook op de verkiezingsbijeenkomst van de PvdA had gedaan. Hij presenteerde de dienstplichtigen als kwajongens, die hij niet helemaal serieus nam. Naar aanleiding van de compensatiekwestie zei hij bijvoorbeeld: 'Blaffende honden kunnen mij niet afschrikken'. In een interview met F. Burger, de redacteur van *Twintig*, merkte Vredeling op: 'Ik bespeur een soort baldadigheid of liever een soort veulenachtigheid'.¹⁸⁶ Een jaar later liet Vredeling Burger weten dat hij in een krijgsmacht waarin 'alles een stuk vrijer geworden is' hij over de dienstplichtigen dacht: 'Laat ze maar kwaken'.¹⁸⁷ Vredeling deed net of de dienstplichtigen en hun eisen er nauwelijks toe deden.

In een omstreden interview van E.M. Maria Lampe-Soutberg - die onder het pseudoniem Bibeb vanaf de jaren vijftig tot en met de jaren negentig als journaliste voor *Vrij Nederland* werkte - sprak Vredeling echter wel duidelijke taal. Hij waarschuwde de VVDM haar radicale acties niet in terrorisme te laten ontaarden. 'Maar als ze Baader Meinhofs en de IRA nadoen hoeft het van mij niet. Dat moet de VVDM wel goed weten. Als ze die kant uit gaan breek ik ze de poten', aldus Vredeling. In de rest van het interview gaf hij echter geen blijk van een promilitaire houding. Tucht en discipline waren volgens hem niet de grondslag van het le-

ger. Hij betitelde de NAVO als *Fremdkörper* voor Nederland en noemde secretaris-generaal van de NAVO Luns een 'irritante man'.¹⁸⁸ De uitspraken van Vredeling brachten nogal wat te weeg. Er werd gespeculeerd of hij tijdens het interview dronken was geweest. De regering was ontstemd over Vredelings uitspraken en vergaderde of hij moest worden ontslagen, maar Vredeling bood zijn excuses aan en bleef in functie.¹⁸⁹ Niettemin zorgden zijn uitspraken voor veel verwarring. Aan de ene kant probeerde hij de politieke partijen en de samenleving ervan te overtuigen dat stakingen het bestaansrecht van de krijgsmacht schaadden, terwijl hij tegelijkertijd ferme kritiek op de krijgsmacht en de NAVO had geuit.

De staking op 8 mei leidde niet alleen tot de politisering van het thema inzetbaarheid en het bagatelliseren van de VVDM in de media, maar zette ook de politieke rechten voor militairen in het voorjaar van 1974 opnieuw op de militaire agenda. Dienstplichtigen probeerden hun doel van meer compensatie in vrije tijd en geld door het organiseren van een staking te bereiken. Een regeling ten aanzien van de politieke rechten van dienstplichtigen moest vastleggen welke actiemiddelen, waaronder de staking, binnen de krijgsmacht werden getolereerd. De Defensienota getiteld *Om de veiligheid van het bestaan. Defensiebeleid in de jaren 1974-1983*, die Vredeling en zijn staatssecretarissen Stemerink en C.L.J. van Lent (KVP) op 9 juli 1974 presenteerden, deed hier een eerste uitspraak over.¹⁹⁰ De nota vermeldde dat militairen buiten de kazernes in burgerkleding mochten demonstreren. Ze mochten hun uniform aantrekken wanneer ze hiermee hun rechtspositie of arbeidsvoorwaarden wilden verbeteren. Dienstplichtigen mochten, na toestemming van de kazernecommandant, ook binnen de kazernes voor een verbetering van hun rechtspositie demonstreren. Deze demonstratie mocht het functioneren van de krijgsmacht echter niet aantasten. De Defensienota vermeldde verder dat militairen in principe het recht hadden om te gaan staken, maar in de praktijk kon hier geen sprake van zijn. Stakende militairen waren volgens het ministerie immers niet in staat de openbare orde en de nationale veiligheid te beschermen.¹⁹¹

De inzetbaarheid van de krijgsmacht vormde, ook in de beleidsnota, de graadmeter voor het al dan niet toekennen van politieke rechten. Deze gedachte sloot helemaal aan bij de algemene opvatting van het ministerie van Defensie over de legitimiteit van de krijgsmacht die in de Defensienota naar voren kwam. Was de inzetbaarheid in het geding, dan was dat met het bestaansrecht eveneens het geval. De nota vermeldde dat ondanks de détente blijvend aandacht moest worden besteed aan het veiligheids- en defensiebeleid. De Nederlandse krijgsmacht en de NAVO zetten zich in voor de ontspanning tussen Oost en West, maar streefden nog steeds naar veiligheid en stabiliteit door middel van een sterke militaire verdediging. De Defensienota liet zien dat het ministerie van Defensie de legitimiteit van de krijgsmacht in het midden van de jaren zeventig nog steeds verbond met de mate waarin zij tegen de achtergrond van de internationale ontspanning, weerstand kon bieden aan de troepen van het Warschaupact. Deze overweging vormde niet alleen het uitgangspunt voor het veiligheids- en defensiebeleid tot 1983, maar vormde ook de context waarin de politieke rechten voor dienstplichtigen werden opgetekend.

Het ministerie van Defensie werkte de politieke rechten van militairen verder uit en legde ze vast in de 'Voorlopige algemene aanwijzingen inzake de uitoefening van bepaalde grondrechten door militairen', die op 1 september 1975 van kracht werden. Het woord 'voorlopig' bood het ministerie de mogelijkheid de aanwijzingen desgewenst aan te passen. Het wilde echter niet de indruk wekken dat de grondrechten weer zouden worden afgeschaft.¹⁹² Er waren in totaal elf aanwijzingen die de rechten van militairen vastlegden. De voorlopige aanwijzingen vermeldden ook hoe de commandanten 'hun uit hun algemene verantwoordelijkheid voor de orde, veiligheid en rust binnen de krijgsmacht voortvloeiende bevoegdheden dienen te hanteren, wanneer de uitoefening van de genoemde grondrechten door in werkelijke dienst zijnde militairen in het spel is'.¹⁹³

De VVDM had om een duidelijke registratie van de politieke rechten van militairen gevraagd en vond de voorlopige aanwijzingen onduidelijk. De formulering hiervan bood de commandanten volgens de vereniging te veel ruimte om ze op hun eigen manier te interpreteren. De VVDM vond de aanwijzingen bovendien te informeel en pleitte ervoor de grondrechten voor militairen in een wet vast te leggen.¹⁹⁴ De vereniging moest evenwel accepteren dat ze door haar samenwerking met de BvD en haar stakingsactie de tolerantiegrens van Vredeling had overschreden en er voorlopig niet meer veel te eisen viel. Het ministerie van Defensie liet niet met zich sullen wanneer acties van dienstplichtigen de inzetbaarheid en de gevechtskracht van de krijgsmacht dreigden aan te tasten.

Anti-NAVO 1974

Terwijl de compensatiestrijd de relatie tussen enerzijds Vredeling en anderzijds de VVDM en de BvD reeds op de spits dreef, zorgde ook de bemoeienis van deze dienstplichtigen en dienstweigeraars met het anti-NAVO-congres voor spanningen. Het initiatief voor de organisatie van dit congres kwam van de BvD. De bond had al in 1969 laten weten een *follow-up* van het anti-NAVO-congres te willen organiseren en voegde in het jaar waarin het bondgenootschap 25 jaar bestond de daad bij het woord. Het congres zou van 21 tot en met 23 november 1974 plaatsvinden.¹⁹⁵

Omdat de BvD van de organisatie van dit congres geen geheim maakte, wist het ministerie van Defensie net als in 1969 al maanden van tevoren dat dit eraan zat te komen. Vredeling betwijfelde in juli 1974 echter of dit initiatief serieus moest worden genomen en concentreerde zich liever op de totstandkoming van de compensatieregeling.¹⁹⁶ De Sectie Veiligheid van de Generale Staf vernam in november evenwel dat de VVDM zogenaamde 'waarnemers' naar het congres wilde sturen. Het feit dat de vereniging er niet gewoon voor uitkwam leden aan het congres te willen laten deelnemen en het verkapte woord 'waarnemers' gebruikte, beschouwde de Sectie Veiligheid als 'een tactische manoeuvre om de VVDM te vrijwaren voor zowel kritiek van de zijde van de Defensieleiding als van de goedwillende leden'. De sectie vroeg zich zelfs af 'of deze tactische manoeuvre niet mede past in een breder streven om de VVDM bij een in het algemeen hardere aanpak minder kwetsbaar te maken'.¹⁹⁷ De VVDM wilde in feite

wel deelnemen, maar wist ook dat dit binnen het ministerie van Defensie niet goed zou vallen. Het was namelijk niet vanzelfsprekend dat dienstplichtigen in een door het ministerie van Defensie erkende vereniging zich met protesten tegen de NAVO zouden inlaten. Kritiek op de NAVO en de Nederlandse deelname aan de NAVO raakte immers het bestaansrecht van de krijgsmacht. Zich hiervan bewust liet Vredeling in november zijn eerdere nonchalance ten aanzien van het anti-NAVO-congres los. Hij stuurde de VVDM op 19 november een brief, waarin hij meedeelde belangstelling te hebben 'voor de mate waarin doelstelling en resultaten van het anti-NAVO congres' de vereniging aanspraken. Hij nodigde tevens een VVDM-delegatie uit voor een gesprek op het ministerie. Dit gesprek moest plaatsvinden op 25 november, na het anti-NAVO-congres.¹⁹⁸

Het eerste, besloten gedeelte van het anti-NAVO-congres vond op 21 en 22 november in het Amsterdamse Roothaenhuis plaats in aanwezigheid van circa 90 vertegenwoordigers van 27 organisaties uit 11 landen. De meeste organisaties waren buitenlandse dienstweigerorganisaties. Zo waren vertegenwoordigers present van de Amerikaanse organisatie *Resisters Inside The Army*, de Engelse organisatie *Troops out Movement* en het West-Duitse *Verband Kriegsdienstverweigerer*. Het congres trok daarnaast ook vertegenwoordigers van de Vlaamse Vereniging van Dienstplichtige Militairen. Ook de hoofdbestuursleden van de Nederlandse VVDM waren aanwezig. Zoals vooraf besproken verschenen zij tijdens het besloten gedeelte van het congres als 'waarnemers'. Het open gedeelte van het congres op 23 november in de Utrechtse jaarbeurs trok zo'n duizend bezoekers. De aanwezigen discussieerden onder meer over de betekenis en de functie van de NAVO en over de relatie van de beweging van dienstplichtigen met de arbeidersbeweging. Ze spraken ook over de economische crisis die zich sinds 1972 aftekende als gevolg van de wereldwijde oliecrisis.¹⁹⁹

De VVDM stemde ermee in op 25 november een gesprek te voeren met Vredeling. De vereniging stoorde zich echter wel aan de negatieve reactie die de aankondiging van dit gesprek in de pers had veroorzaakt. Verschillende kranten insinueerden namelijk dat Vredeling de VVDM op het matje riep, omdat de dienstplichtigen door de deelname aan het anti-NAVO-congres een ongeoorloofde activiteit ontplooiden. De VVDM gaf Vredeling er de schuld van dat de kranten zo negatief over de vereniging berichtten en wilde dat hij dit negatieve beeld tijdens het gesprek zou rechtzetten. Vredeling stelde op 25 november dat het niet zijn bedoeling was geweest de VVDM op het matje te roepen. Wel verweet de minister het hoofdbestuur van de VVDM dat het te veel zijn verantwoordelijkheid ontliep door zich te verschuilen achter de soevereiniteit van de Algemene Ledenvergadering. Die had namelijk besloten waarnemers naar het anti-NAVO-congres te sturen en het hoofdbestuur had zich daar niet van gedistantieerd. Bovendien onderhield de VVDM te veel contact met de BvD, terwijl de bond de krijgsmacht slechts wilde ondermijnen. Vredeling wilde graag weten of de VVDM nog steeds een neutrale organisatie was zonder politieke standpunten. De VVDM beaamde dit. Ze had bij het anti-NAVO-congres slechts *acte de presence* gegeven, omdat ze zichzelf en haar achterban op die manier kon informeren over het congres en de ontwikkelingen binnen de BvD. De vereniging beschouwde het als haar taak dienstplichtigen te betrekken bij discussies over belangrijke on-

derwerpen, zoals de NAVO. De VVDM wenste geen verdere uitspraken te doen over haar visie op de NAVO en de Nederlandse deelname aan dit bondgenootschap.²⁰⁰

Vredeling maakte zich erg druk om de aanwezigheid van waarnemers van de VVDM bij het anti-NAVO-congres.²⁰¹ De bemoeienis van de VVDM met dit congres werd door hem gezien als een manier waarop dienstplichtigen de Nederlandse deelname aan de NAVO, en daardoor het bestaansrecht van de krijgsmacht, ter discussie stelden. Zijn zorgen leken echter onterecht. Het was niet zo dat dienstplichtigen in 1974 de NAVO massaal de rug toekeerden. De bemoeienis van de VVDM met het anti-NAVO-congres was erg beperkt, omdat de vereniging slechts een paar waarnemers stuurde. Vredeling kon niet eens met zekerheid zeggen of de VVDM zich echt tegen de NAVO keerde, want de vereniging wilde daar geen uitspraken over doen. Twee onderzoeken van respectievelijk de Stichting Volk en Verdediging en het NIPO uit 1974 laten bovendien zien dat de maatschappelijke steun voor de NAVO nog steeds hoog was. Volgens het eerste onderzoek stond 71% van de ondervraagden onvoorwaardelijk achter het NAVO-lidmaatschap. Het tweede onderzoek noemde een percentage van 76%.²⁰² Het deel van de bevolking dat de krijgsmacht nodig achtte of als een noodzakelijk kwaad beschouwde, was in 1974 eveneens nog steeds groot. Een onderzoek van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht wees uit dat 45% de krijgsmacht nodig vond en 41% haar als een noodzakelijk kwaad beschouwde. In totaal schaarde 86% van de ondervraagden zich achter de krijgsmacht. Slechts 8% vond de krijgsmacht nauwelijks nodig en 6% vond haar overbodig.²⁰³ De krijgsmacht en de NAVO werden door de meerderheid van de bevolking nog altijd als legitiem beschouwd en kritiek hierop was afkomstig van een kleine minderheid.

Het militaire beroep 'vrijwillig verplicht'?

Hoewel het bestaansrecht van de krijgsmacht midden jaren zeventig niet daadwerkelijk onder druk werd gezet, geloofde het ministerie van Defensie desondanks dat de compensatiestrijd, de bijbehorende staking en de protesten tegen de NAVO dit bestaansrecht schaadden. Het ministerie dacht na over maatregelen die hieraan een einde konden maken. Als een van de potentiële maatregelen werd de invoering van een vrijwilligerskrijgsmacht gezien, die de kadermilitiekrijgsmacht zou vervangen en geheel uit vrijwillig dienende militairen en burgerpersoneel zou bestaan. Vredeling stelde op 13 maart 1975 de 'Staatscommissie van advies inzake de Personeelsvoorziening voor de Krijgsmacht' in. Deze commissie, die onder leiding stond van oudstaatssecretaris Mommersteeg, onderzocht of het wenselijk was de kadermilitiekrijgsmacht af te schaffen en te vervangen door een vrijwilligerskrijgsmacht.²⁰⁴

De introductie van een vrijwilligerskrijgsmacht had volgens de commissie-Mommersteeg verschillende voordelen. Ten eerste zou door de afschaffing van de dienstplicht de grootste onrusthaard binnen de krijgsmacht verdwijnen. In plaats daarvan zou de krijgsmacht uitsluitend uit gemotiveerde vrijwilligers bestaan. Zij konden de militaire inzetbaarheid beter waarborgen dan kritische dienstplichtigen. Een andere reden om de kadermilitiekrijgsmacht door een vrijwilligerskrijgsmacht te vervangen vormde de scheve verhouding

tussen de vraag en het aanbod van dienstplichtigen. Als gevolg werden begin jaren zeventig maar zo'n veertig procent van de voor de dienstplicht ingeschreven mannen voor de eerste oefening opgeroepen. Een vrijwilligerskrijgsmacht paste bovendien bij de veranderde militaire behoeftes. De krijgsmacht beschikte over steeds modernere wapens, zoals de kernwapens, die een grotere reikwijdte hadden dan de conventionele wapens. Deze kernwapens konden ook worden ingezet zonder de aanwezigheid van een traditioneel staand leger. Door de komst van de kernwapens en hun overheersende plaats in de moderne oorlogvoering waren er steeds minder 'traditionele' taken waar de dienstplichtigen voor konden worden opgeleid.²⁰⁵

Nederland was begin jaren zeventig niet het enige land dat over de wenselijkheid van een vrijwilligerskrijgsmacht nadacht. West-Duitsland had in 1970 de *Wehrstruktur-Kommission* ingesteld, die eind 1972 een adviesrapport uitbracht. Het land handhaafde de dienstplicht, maar kortte de eerste oefening in en breidde het aantal vrijwilligers uit. De Verenigde Staten voltooiden in 1973 de overgang naar de zogenaamde '*all-volunteer armed forces*'. Denemarken verkortte de militaire dienstdienst in 1973 en streefde ernaar meer vrijwilligers in zijn krijgsmacht op te nemen. België verkortte de dienstdienst voor de in Duitsland gestationeerde dienstplichtigen met twee maanden. In Frankrijk veranderde er ondanks de discussie over de vrijwilligerskrijgsmacht niets ten aanzien van de dienstplicht. Er kwamen niet meer vrijwilligers en de dienstdienst bleef twaalf maanden beslaan.²⁰⁶

Behalve de commissie-Mommersteeg en de NAVO-bondgenoten discussieerden ook de VVDM, de BvD en de VD over de wenselijkheid van een vrijwilligerskrijgsmacht. De VVDM was van mening dat het vrijwilligersleger geen doorsnede van de maatschappij vormde, omdat vooral arme, kansloze jongeren zich genoodzaakt zouden voelen het militaire beroep te aanvaarden. Voor hen was het militaire beroep 'vrijwillig verplicht'. Bovendien kon de normale burger geen controle meer uitoefenen op het militaire apparaat, waardoor de democratisering en vermaatschappelijking van het leger werden vertraagd of zelfs geheel zouden worden teruggedraaid.²⁰⁷ De BvD vreesde dat de regering meer controle kon uitoefenen op een vrijwilligerskrijgsmacht dan op een kader-militie krijgsmacht.²⁰⁸ De VD zag de dienstplicht als mogelijkheid om het bewustzijn van jonge mannen over de wenselijkheid van het militaire apparaat te vergroten. Bovendien konden dienstplichtigen de krijgsmacht van binnenuit controleren, beïnvloeden of zelfs ondermijnen.²⁰⁹

De commissie-Mommersteeg maakte pas na de ambtstermijn van Vredeling, in juni 1977, haar standpunt bekend. Haar eindrapport verscheen op 10 januari 1978. De commissie beschouwde het als een groot voordeel dat de militairen in een vrijwilligerskrijgsmacht weloverwogen voor de krijgsmacht als werkgever zouden kiezen. Daar stond tegenover dat de snelle in- en uitstroom van dienstplichtigen in een kader-militiekrijgsmacht de integratie tussen de krijgsmacht en de maatschappij bevorderde. De krijgsmacht vormde op die manier een afspiegeling van de maatschappij. De commissieleden hadden ook praktische bezwaren tegen een vrijwilligerskrijgsmacht. Ze achtten de invoering hiervan niet realiseerbaar vanwege de grote kosten die daaraan waren verbonden en wisten niet zeker of de krijgsmacht genoeg vrijwilligers kon werven. Volgens de meerderheid van de staatscommissie wogen de voordelen van

een vrijwilligerskrijgsmacht niet op tegen de nadelen. Ze adviseerde daarom niet (op korte termijn) tot de vorming van een vrijwilligerskrijgsmacht over te gaan.²¹⁰ De vrijwilligerskrijgsmacht kwam tijdens de Koude Oorlog niet tot stand.

De compensatiestrijd beslecht

Terwijl de discussie over de vrijwilligerskrijgsmacht tussen 1975 en 1977 in volle gang was, werd Vredeling opnieuw geconfronteerd met protesten van dienstplichtigen. De dienstplichtigen pakten hun strijd voor een betere compensatieregeling in 1975 weer op, nadat staatssecretaris van Lent op 24 januari 1975 een nieuwe compensatieregeling had gepresenteerd. Dit was de derde regeling die sinds 1973 tot stand was gekomen. In een document van dertig pagina's legde Van Lent uit dat de commandanten hun dienstplichtigen voor een militaire dienst van 24 uur in het weekend met één tot twee vrije dagen mochten belonen. Besloten zij slechts één dag compensatie te verlenen, dan moesten ze de dienstplichtigen voor de tweede dag een kleine financiële vergoeding geven. De VVDM vond de nieuwe regeling in principe niet slecht, maar uitte praktische bezwaren. Het ministerie had één regeling opgesteld die voor alle kazernes en militaire onderdelen in het land zou gaan gelden, terwijl de kazernes verschillende wachtdienstroosters hadden. De regeling liet ook te veel ruimte voor willekeur door de commandanten. Zij mochten immers zelf bepalen of de dienstplichtigen één of twee dagen compensatie kregen.²¹¹ De VVDM had er weinig vertrouwen in dat de commandanten de dienstplichtigen goed zouden behandelen.

Nu het ministerie van Defensie opnieuw geen overeenstemming bereikte met de VVDM, beloofde Van Lent een jaar later, op 1 januari 1976, nogmaals een nieuwe compensatieregeling te presenteren. In afwachting hiervan stapte de VVDM uit het Informeel Overleg en trad ze op 3 april 1975 tot het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen toe.²¹² Hoewel de VVDM door deze toetreding haar goede wil toonde, nam de bemoeienis van de LAMID met de opstandige dienstplichtigen niet af. Tegen de achtergrond van de compensatiekwesitie vroeg de dienst Vredeling juist om meer budgettaire ruimte. De LAMID stelde dat ze tot 1973 had kunnen volstaan met de statische observatie van personen die een veiligheidsrisico vormden. De democratisering van de krijgsmacht had er echter toe geleid dat de militairen hun maatschappelijke activiteiten steeds meer buiten het kazerneterrein ontplooiden en daardoor was het observatierrein van de dienst groter geworden. Om die reden viel het aan te raden in dynamische observatie te investeren en de daarvoor benodigde technische hulpmiddelen aan te schaffen. De LAMID vroeg Vredeling hiervoor 628.500 gulden uit te trekken.²¹³

Terwijl de LAMID achter de schermen probeerde gelijke tred te houden met de activiteiten van de dienstplichtigen, kondigde Van Lent tijdens de bijeenkomst van het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen op 11 december 1975 onverwachts aan dat hij, in tegenstelling tot wat hij eerder had beloofd, op 1 januari 1976 geen nieuwe compensatieregeling zou presenteren. Het kabinet had namelijk op 2 december besloten de overheidsuitgaven voor militair personeel, inclusief dienstplichtigen, te bevriezen.²¹⁴ Volgens Van Lent waren hij en zijn collega's

'loyale uitvoerders van een kabinetsbesluit dat in het landsbelang is genomen' en dat landsbelang was het bezuinigen op personele kosten. Van Lent probeerde de dienstplichtigen ervan te overtuigen dat hij het hier niet mee eens was: 'Ik kan u wel zeggen, dat deze aangelegenheid door mij zal worden aangemeld bij de Minister van Sociale Zaken, als een noodzakelijk te nemen maatregel, die - zo enigszins mogelijk - bij voorrang dient te worden geëffectueerd'. Hij verwachtte echter geen resultaat op korte termijn.²¹⁵

De staatssecretaris stelde het zo voor alsof het ministerie van Defensie uit overmacht had afgezien van een nieuwe regeling. In werkelijkheid kwam het kabinetsbesluit het ministerie zeer gelegen. Als het ministerie echt een nieuwe compensatieregeling had willen presenteren, had het dat al veel eerder kunnen doen, nog voordat het kabinet de overheidsuitgaven bevroor. De compensatiestrijd tussen Vredeling en de VVDM duurde niet voor niets al sinds 1973. Het is opmerkelijk dat Van Lent in januari 1975 aankondigde pas een jaar later met een nieuwe compensatieregeling te komen en hij een maand voor zijn 'deadline' plotseling meedeelde hier van af te zien. Het lijkt er sterk op dat Vredeling en Van Lent het kabinetsbesluit gebruikten om de compensatiestrijd in zijn geheel de kop in te drukken, nadat de dienstplichtigen zich eerder niet tevreden hadden gesteld met een opeenvolging van nauwelijks gewijzigde compensatieregelingen. Vredeling en van Lent maakten bovendien geen aanstalten om de overuren van dienstplichtigen te compenseren met vrije tijd. Op die manier hadden de bewindslieden met een nieuwe compensatieregeling kunnen komen zonder dat deze regeling het kabinet geld kostte. Ze kozen hier echter niet voor, omdat ze juist wilden voorkomen dat dienstplichtigen door meer vrije tijd minder uren op de kazernes zouden doorbrengen. Hierdoor zouden ze de militaire discipline en omgangsvormen nog minder goed accepteren.

Van Lent haalde door zijn mededeling dat er voorlopig geen nieuwe compensatieregeling zou worden gepresenteerd, de woede van de VVDM op zijn hals. De vereniging gaf niet het kabinet, maar Van Lent hier de schuld van. *Twintig*-redacteur Burger schreef een artikel getiteld: 'Defensietop leugenaars'.²¹⁶ De VVDM stapte op 12 december weer uit het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen.²¹⁷ VVDM-voorzitter J.W. Wesseldijk stelde: 'Vredeling lapt alle verkiezingsbeloften aan Jan Soldaat aan zijn laars. Hij zou zich diep moeten schamen. In zo'n beleid hebben wij geen enkel vertrouwen meer'.²¹⁸ De vereniging kondigde aan zich voor te bereiden 'op acties om buiten het overleg om onze gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten. Wij willen praten, maar ook hier geldt dat wie niet luisteren wil dan maar moet voelen'.²¹⁹ De VVDM dacht aan stiptheidsacties en het massaal ziek thuis blijven, om zo toch aan compensatiedagen te komen.²²⁰ 'Op die manier kunnen we de zaak aardig in de soep laten lopen als het moet', aldus VVDM-bestuurslid H. Verwey in dagblad *Trouw*.²²¹

Vredeling en Van Lent schrokken van de taal die de VVDM uitsloeg. De vereniging dreigde opnieuw met acties die de inzetbaarheid van de krijgsmacht zouden aantasten. Vredeling droeg Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van der Slikke op alle militairen binnen de landmacht een telegram te sturen met de volgende tekst: 'Acties als het massaal wegblijven van de dienst en stiptheidsacties zijn, wanneer zij het goed functioneren van de krijgsmacht in gevaar brengen, in strijd met de krijgstucht en kunnen zelfs een strafbaar feit opleveren'. Deze acties waren vol-

gens Van der Slikke ook strijdig met de Voorlopige aanwijzingen inzake de grondrechten voor militairen. Hij deed een beroep op het gezonde verstand van de militairen niet de 'heilloze weg' van het actievoeren in te slaan.²²² De inhoud van het telegram herinnert sterk aan het herderlijk schrijven van De Koster, die de dienstplichtigen uit machteloosheid ertoe had opgeroepen hun discipline te verbeteren. De defensietop voelde zich nu opnieuw machteloos tegenover dienstplichtigen die, als ze dat wilden, de inzetbaarheid van de krijgsmacht door hun acties konden ondermijnen.

Het telegram van Van der Slikke leverde Vredeling veel kritiek op. De VVDM vond dat de minister, in wiens naam het telegram was opgesteld, de spanning op de kazernes rondom de compensatiekwesitie nodeloos had verhoogd. De VVDM gaf hem bovendien de schuld van de gespannen verhouding tussen het ministerie van Defensie en de dienstplichtigen. Vredeling was 'een heilloze weg opgegaan door onze eisen niet in te willigen', aldus de VVDM. De vereniging stelde bovendien dat zij zelf geen bedreiging vormde voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht: 'Niet onze acties, maar het falende personeelsbeleid bedreigen het goede functioneren van de krijgsmacht'.²²³ De linkse kranten schaarden zich achter de dienstplichtigen. In *De Volkskrant*, *Het Vrije Volk* en ook in de communistische krant *De Waarheid* schemerde duidelijk kritiek op het telegram door. De krantenkoppen luiden: 'Telegram generaals wekt wrevel op', 'Generaal heft de vinger tegen protesten' en 'Dreigementen Defensie tegen soldaten'.²²⁴ Anders dan in mei 1974, toen de linkse kranten de staking van de VVDM afkeurden en zich van de vereniging hadden gedistantieerd, sympathiseerden ze nu met de dienstplichtigen die met stiptheidsacties dreigden. Ze geloofden niet langer dat deze acties de inzetbaarheid van de krijgsmacht aantastten.

Ook de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer uitte op 17 december 1975 kritiek op Vredeling. Zowel de progressieve als de meer gematigde commissieleden lieten hun misnoegen blijken over de manier waarop het ministerie van Defensie in de afgelopen jaren met de compensatieregeling was omgegaan. Een lid van de PvdA-fractie stelde bijvoorbeeld dat het ministerie een 'salamitactiek' had toegepast. Het had steeds fraaie beloftes gedaan, maar was daar altijd weer op teruggekomen. Uiteindelijk was er helemaal geen compensatieregeling tot stand gekomen. Een ander PvdA-lid betreurde dat en stelde dat de compensatieregeling noodzakelijk was om de achterstand van militairen ten opzichte van burgers in te halen. De VVD en de KVP geloofden dat een nieuwe compensatieregeling de arbeidsvoorwaarden van dienstplichtigen sterk zou verbeteren en vonden het onbegrijpelijk dat het kabinetsbesluit dit plan had doorboord. Een lid van de KVP-fractie geloofde dat het ministerie van Defensie er medeverantwoordelijk voor was dat het kabinetsbesluit was genomen. Een lid van de CHU-fractie vroeg zich af waarom de minister de militairen niet met vrije tijd had gecompenseerd in plaats van financieel.²²⁵

Het ministerie van Defensie kon duidelijk niet rekenen op de steun van de vaste commissie. De leden namen op 20 januari 1976 een motie aan, waarin zij de regering aanspoorden de compensatieregeling toch in te voeren. Voor de commissie was deze regeling van belang om 'een lang bestaande achterstand in de rechtspositie van militairen ten opzichte van andere

werknemers weg te nemen'.²²⁶ De commissieleden beschouwden de compensatiestrijd unaniem als een strijd voor meer persoonlijke rechten en betere arbeidsvoorwaarden voor militairen en begrepen niet waarom het ministerie van Defensie geen nieuwe compensatieregeling presenteerde.

De Tweede Kamer besteedde op 20 en 21 januari 1976 eveneens veel aandacht aan de compensatiekwestie. Kamerleden van de progressieve en de meer behoudende partijen namen het ministerie van Defensie onder vuur. Tweede Kamerlid K.G. de Vries (PvdA) was van mening dat de defensietop veel te fel had gereageerd op de actiegezindheid van de VVDM. De VVDM had slechts gesteld zich op nieuwe acties te bezinnen, maar het ministerie van Defensie had de woorden van de VVDM - op basis van de berichtgeving in de kranten - uit hun verband gelicht en over 'harde acties' gesproken. De Vries verbaasde zich erover dat Vredeling de berichtgeving in de kranten niet bij de VVDM had geverifieerd. Hij vroeg Vredeling: 'De militaire theorieën over afschrikking zijn toch niet bedoeld voor het personeelsbeleid?'.²²⁷

Tweede Kamerlid G.W. Keja (VVD) bekritiseerde de manier waarop Van Lent en Vredeling de compensatiekwestie hadden aangepakt. Hij vond het 'astitueus' dat Van Lent de compensatiekwestie zo lang had laten slepen. Op navraag van de voorzitter van de Tweede Kamer lichtte Keja de betekenis van dit woord toe. Hij bedoelde dat Van Lent 'slim' en 'leep' was. Keja was verontwaardigd dat Vredeling en zijn collega's de compensatiekwestie zo klakkeloos door het kabinet-Den Uyl van tafel hadden laten vegen en op het juiste moment niet doortastend hadden opgetreden. Hij stelde: 'De minister houdt ervan, gezien zijn uitspraken in interviews, de stoere knaap uit te hangen. Ook schuwt hij het rammelen met zijn portefeuille niet. Maar nu hij werkelijk doortastend zou moeten zijn, geeft hij niet thuis. Vermoedelijk is zijn allergie voor uniformen nog groter dan hijzelf heeft gedacht'.²²⁸

De vaste commissie, de Tweede Kamer en de linkse media hadden openlijk partij gekozen voor de VVDM. Ze schaarden zich achter het verlangen van de dienstplichtigen om snel een compensatieregeling te formuleren, omdat deze regeling hun arbeidsvoorwaarden en rechtspositie verbeterde. Het deed de politieke partijen en de linkse media niets dat de VVDM opnieuw met acties dreigde die de inzetbaarheid van de krijgsmacht konden aantasten, indien er geen nieuwe compensatieregeling tot stand kwam. Dit is opmerkelijk, aangezien de staking van de VVDM er in mei 1974 juist voor had gezorgd dat de progressieve politici en de linkse media de VVDM links lieten liggen. Ze waren het toen met Vredeling eens dat stakingen binnen de krijgsmacht, vanwege hun negatieve effect op haar inzetbaarheid, niet konden worden getolereerd. Het ministerie van Defensie was begin 1976 echter opnieuw de enige partij die de compensatiestrijd beschouwde als een gevaar voor het bestaansrecht van de krijgsmacht.

Door het uitblijven van politieke steun zag Van Lent geen andere mogelijkheid dan J. Boersma (ARP), de minister van Sociale Zaken, te benaderen. Hij vroeg hem de uitgaven voor het ministerie van Defensie niet te bevriezen en Boersma ging daarmee akkoord. Van Lent presenteerde op 28 januari 1976 een nieuwe compensatieregeling. De staatssecretaris probeerde het gezicht van het departement zoveel mogelijk te bewaren door te stellen dat de nieuwe compensatieregeling het gevolg was van een tienjarig streven van de belangenvereni-

gingen en het parlement. Ook het feit dat onregelmatige diensten en overwerk in de burgermaatschappij steeds meer met vrije uren werden gecompenseerd, had een rol gespeeld bij de totstandkoming van de regeling. Van Lent benadrukte dat de nieuwe regeling niet de verdienste was van de VVDM.²²⁹ Hij wilde in geen geval toegeven dat het ministerie was bezweken onder druk van de dienstplichtigen en de politiek.

De nieuwe compensatieregeling werd op 15 maart 1976 van kracht. Het ministerie compenseerde wachtdiensten tot 15 uur met een halve dag en diensten tussen de 15 en 24 uur met een hele vrije dag. Een weekenddienst leverde dienstplichtigen een vrije dag en een toelage van 25 gulden op.²³⁰ Ondanks dat er na drie jaar strijd eindelijk een compensatieregeling op tafel lag, was de VVDM net als ten aanzien van de eerdere regelingen maar matig tevreden met de inhoud van deze nieuwe regeling. Volgens de vereniging bood die de commandanten namelijk nog steeds ruimte om de regeling op hun eigen manier te interpreteren. De VVDM liet haar onvrede in maart 1976 een laatste keer blijken. In Schaarsbergen demonstreerden 150 dienstplichtigen tegen de nieuwe compensatieregeling en ze hielden tevens een handtekeningenactie.²³¹ Dit protest was echter vooral symbolisch van aard. De VVDM trad op 7 april 1976 weer toe tot het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen.

Met deze daad sloot de VVDM een periode af waarin ze de confrontatie met minister Vredeling was aangegaan en had onderzocht hoe groot haar speelruimte onder zijn ministerschap was. Die leek aanvankelijk groot te zijn, want Vredeling steunde de eis van dienstplichtigen voor een vergroting van hun democratische rechten. De minister stelde dat kritiek op en acties tegen de krijgsmacht in een democratische rechtsstaat moesten worden geaccepteerd. De defensietop was op dit punt minder ruimdenkend en vreesde dat deze kritiek en acties de collectieve militaire veiligheid in gevaar brachten.

Toch kende ook het liberalisme van Vredeling grenzen. De compensatiestrijd en de staking die daaruit voortvloeide werden door hem niet getolereerd, omdat hij geloofde dat de inzetbaarheid van de krijgsmacht hierdoor schade ondervond. Nederland moest tegen de achtergrond van de détente over een sterke krijgsmacht beschikken. De visies van Vredeling en de defensietop op de legitimiteit van de krijgsmacht bleken niet zo ver uit elkaar te lopen als gedacht. Er ontstond echter al snel een nieuwe kloof, dit keer tussen enerzijds Vredeling en anderzijds de Vaste Commissie voor Defensie, de Tweede Kamer en de media. De laatsten geloofden dat de krijgsmacht door de compensatiestrijd verder vermaatschappelijkte en beschouwden dat als wenselijk. Zij ontkenden dat de dienstplichtigen het bestaansrecht van de krijgsmacht ondermijnden. Hiervoor werd alleen in mei 1974 voor korte tijd gevreesd, toen dienstplichtigen een staking organiseerden.

Het is de vraag wie van de twee partijen gelijk had. Stond de bestaanswijze of het bestaansrecht van de krijgsmacht als gevolg van de acties van dienstplichtigen daadwerkelijk onder druk? De in 1972 ingestelde Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht formuleerde in haar deelrapport uit juni 1977 en haar eindrapport uit september 1977 een antwoord op deze vraag. Ze concludeerde dat de bestaanswijze van de krijgsmacht sterk werd

ondermijnd en de kritiek op de krijgsmacht afkomstig was van verschillende bevolkingsgroepen en de media. Een groter deel van de bevolking vroeg zich bovendien af of de krijgsmacht nog steeds bestaansrecht had. De kritiek op het bestaansrecht was volgens de stuurgroep afkomstig van 'niet onbelangrijke minderheden', maar had evenwel niet geleid tot een 'duidelijke en massale ontkenning van het bestaansrecht van het defensie-apparaat en evenmin tot kanshebbende politiek geprofileerde ontkenning van de bestaansnoodzaak'.²³² De rapporten van de stuurgroep tonen aan dat het ministerie van Defensie onterecht vreesde dat het bestaansrecht door de kritiek op en acties tegen de krijgsmacht onder druk kwam te staan.

Acties van dienst- en totaalweigeraars

Terwijl dienstplichtigen minister Vredeling met hun compensatie-eisen confronteerden, roerden ook de dienstweigeraars zich tijdens zijn ministerschap. Zij bekritiseerden opnieuw de inhoud van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst en pleitten voor de mogelijkheid om vanwege politieke gewetensbezwaren hun militaire dienst te weigeren. Door toedoen van dienstweigeraar K. Vellekoop belandde de behandeling van deze wet opnieuw hoog op de politieke agenda. Sommige dienstplichtigen vonden de kritiek van dienstweigeraars op de juridische inbedding van de krijgsmacht echter niet ver genoeg gaan. Zij beschouwden zowel de militaire als de vervangende dienst als illegitiem. De ministerraad, samen met minister Vredeling en zijn staatssecretarissen, onderzocht tussen 1973 en 1976 wat de impact van de protesten op de krijgsmacht was en probeerde ze in goede banen te leiden.

Veranderingen binnen de Vereniging Dienstweigeraars

De VD was in deze periode de belangrijkste kracht achter de protesten tegen de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De vereniging was daartoe in staat omdat ze een organisatorische en ideologische ontwikkeling had doormaakt. Organisatorisch gezien werd de Algemene Ledenvergadering het hoogste orgaan binnen de VD, die verder over een Dagelijks en Algemeen Bestuur beschikte. Zoals de naam al aangeeft had het Dagelijks Bestuur de dagelijkse leiding over de vereniging en het Algemeen Bestuur de algemene leiding in de periodes tussen de Algemene Ledenvergaderingen. De VD beschikte over verschillende regionale afdelingen, die zelf initiatieven mochten ontplooiën indien die niet strijdig waren met de verenigingsstatuten. Elke dienstweigeraar die een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst wilde doen, kon lid worden van de VD. Hetzelfde gold voor de dienstweigeraars die reeds hun vervangende dienst vervulden. De VD kende ook buitengewone leden. Zij waren geen dienstweigeraar, maar steunden wel de doelstellingen van de VD.²³³ De vereniging groeide tussen 1972 en april 1974 van twee- tot vierhonderd leden.²³⁴ Vanaf eind september 1973 beschikte de VD over een eigen tijdschrift, genaamd *Veedee*.²³⁵

De VD legde haar doelstellingen tijdens de Algemene Ledenvergadering op 10 november 1973 voor het eerst in statuten vast. Zij formuleerde als hoofddoel 'de behartiging van de

stoffelijke en geestelijke belangen van allen die weigeren militaire dienst te doen, of zij nu wettelijk erkend zijn of niet'. De vereniging informeerde en adviseerde dienstweigeraars over de Wet gewetensbezwaren militaire dienst.²³⁶ Hoewel de VD er bij haar oprichting in 1972 voor had gepleit geen politiek standpunt uit te dragen en zich op de goede verstandhouding met het Bureau tewerkstelling erkende gewetensbezwaarden militaire dienst te concentreren, ging ze de belangenbehartiging van dienstweigeraars vanaf het einde van 1973 steeds meer in een antimilitaristisch kader plaatsen. Tijdens een bestuursweekend eind oktober 1973 stelden de leden de volgende interne werkformule vast: 'VD is een vakbond en per definitie opportunistisch. VD bestaat in de huidige situatie bij de gratie van het leger, de militaire dienst en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Uitgangspunt is het streven naar een doel: het afbreken van de structuur en werkwijzen welke het militarisme, het structurele geweld in stand houden, casu quo het afschaffen van het leger'.²³⁷ De VD steunde het dienstweigeren in de krijgsmacht en binnen de NAVO, omdat ze het beschouwde als 'een democraties middel om invloed uit te oefenen op de Defensiepolitiek'.²³⁸

Hoewel de VD het leger op den duur wilde afschaffen, concentreerde de vereniging zich tussen 1973 en 1976 vooral op de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De VD stelde vier eisen. Haar belangrijkste eis was de uitbreiding van de erkenningsgronden waarop de militaire dienst kon worden geweigerd. Naast zedelijke en religieuze bezwaren moesten ook politieke bezwaren voor erkenning in aanmerking komen.²³⁹ De procedure die dienstweigeraars moesten doorlopen om te worden erkend moest worden verkort. De VD eiste ook dat de gewetenstoetsing en het psychiatrisch onderzoek zouden worden afgeschaft. Het menselijk geweten kon volgens de VD niet worden getoetst en het psychiatrisch onderzoek was vernederend. De VD pleitte tot slot voor andere tewerkstellingsobjecten. De huidige tewerkstellingsobjecten waren volgens de vereniging namelijk niet geschikt om 'ontwapeningswerk' te verrichten, dat werkelijk aansloot bij de motieven van dienstweigeraars.²⁴⁰

De VD probeerde haar doelen op verschillende manieren te bereiken. De vereniging voerde overleg met het ministerie van Defensie, maar de bereidheid om met dit ministerie te praten nam in de jaren zeventig af. 'De VD stelt zich alleen loyaal op tegenover wet en regering, in zoverre ze aan de doelstelling van de VD beantwoorden', zo stelde de vereniging.²⁴¹ De VD onderhield een beter contact met haar leden. De dienstweigeraars konden door hun weigering druk uitoefenen op de regering om de Wet gewetensbezwaren militaire dienst te wijzigen. Als 'anti-krachten' konden ze de krijgsmacht in de toekomst bovendien ontmantelen.²⁴² Daarnaast hechtte de VD waarde aan een goede voorlichting en documentatievoorziening over de krijgsmacht, de dienstplicht en het dienstweigeren aan onder meer scholieren. Onder hen konden zich immers aspirant-dienstweigeraars bevinden.²⁴³

Een belangrijk pressiemiddel van de VD was tot slot het voeren van acties. Voor een goede organisatie en uitvoering hiervan werkte ze samen met het IKV en Pax Christi, die zich al sinds de jaren zestig toedegen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst.²⁴⁴ Secretaris van Pax Christi Ter Laak stelde: 'Het was een samenwerking op het pragmatische vlak. Wij hadden goede contacten in de Tweede Kamer en VD had goede banden met hun achterban'.

Ondanks hun samenwerking waren de VD, Pax Christi en het IKV het niet altijd met elkaar eens. Zo verschilden de VD enerzijds en Pax Christi en het IKV anderzijds met elkaar van mening over de wenselijkheid van de gewetenstoetsing. Terwijl de VD de gewetenstoetsing wilde afschaffen, wilden Pax Christi en het IKV deze behouden. 'We achtten het afschaffen van de toetsing niet haalbaar. Bovendien vonden we zo'n toetsing wel zinvol; maar dan voor alle dienstplichtigen. Het dwingt hen immers tot nadenken over zaken van oorlog en vrede. En in die zin kun je een gewetenstoetsing ook zien als een vorm van vredesopvoeding', aldus Ter Laak.²⁴⁵ Dit citaat legt het grootste ideologische verschil bloot tussen de VD, Pax Christi en het IKV. Het dienstweigeren diende er voor de VD toe om het leger op termijn af te schaffen. De vereniging stelde het bestaansrecht van de krijgsmacht ter discussie. Pax Christi en het IKV beschouwden het dienstweigeren daarentegen als een manier om de bevolking over het thema oorlog en vrede voor te lichten. Burgers moesten een bewuste keuze maken voor het vervullen of weigeren van hun militaire dienst.

Kees Vellekoop

De eerste grote samenwerking tussen de VD en Pax Christi kwam tot stand naar aanleiding van de dienstweigering van K. Vellekoop. Hij weigerde op 7 december 1971 zijn militaire dienst en beriep zich op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Vellekoop lichtte zijn motieven toe in een brief aan de minister van Defensie. Vellekoop betoonde zich geen principieel pacifist, omdat hij een onderscheid maakte tussen bevrijdend en onderdrukkend geweld. Onderdrukkend geweld keurde hij af, maar bevrijdend geweld kon soms noodzakelijk zijn om onderdrukte volken te bevrijden.²⁴⁶ Het hoofd van de Afdeling Dienstplichtzaken van het ministerie van Defensie, D. Schütte, deelde Vellekoop op 2 april 1973 mee dat zijn verzoek om als dienstweigeraar te worden erkend was afgewezen. Hij had zich namelijk niet tegen elke vorm van oorlogsgeweld uitgesproken.²⁴⁷ Alleen dienstweigeraars die principieel elk geweld afkeurden konden volgens de wet worden erkend.

Vellekoop moest zich op 6 november 1973 in Nieuwersluis melden. De VD, Pax Christi en het IKV begeleidden hem hier naartoe. De krijgsraad zette dienstweigeraars in de jaren zeventig in voorlopig arrest om 'herhaling van het misdrijf te voorkomen' en 'in verband met de handhaving van de tucht onder andere militairen'.²⁴⁸ De raad wilde voorkomen dat jonge mannen door de dienstweigeraars op een idee zouden worden gebracht en ook een beroep zouden doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Bovendien moest worden vermeden dat enkele gevallen van dienstweigering tot onrust onder de dienstplichtigen zouden leiden. Zij hadden immers nog steeds de mogelijkheid hun militaire dienst af te breken en een beroep te doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De jaren zeventig lieten een stijging zien van het aantal dienstweigeraars. In 1968 waren er 618 beroepen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst binnengekomen, maar in 1973 waren dit er al 1833. Van het totaal aantal voor de dienstplicht ingeschreven mannen deed 1,6% een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Het ministerie erkende 1018 van hen als dienstweigeraar.²⁴⁹ Dit aantal moest niet

verder groeien, want de krijgsmacht had haar dienstplichtigen nodig om naar behoren te kunnen functioneren.

Vellekoop verscheen op 6 december voor de krijgsraad in Arnhem, die hem op 20 december 1973 tot 21 maanden gevangenisstraf veroordeelde. De VD sprak over deze straf: 'Dit vonnis is weezinwekkend. [...] Voortdurend is men in Nederland verontwaardigd over onderdrukking in andere landen. Nu echter komt in Nederland iemand door zijn geweten in strijd met de wet en wat gebeurt er, er wordt een onmenselijk zware straf opgelegd, hij wordt voor zijn leven gedupeerd'.²⁵⁰ Uit protest bezetten circa veertig leden van de VD het gebouw van de Commissie van Advies in Den Haag. Ze boden staatssecretaris Mommersteeg een petitie aan en vroegen hem daarin om een gesprek. Mommersteeg gaf samen met staatssecretaris Stemerdink aan deze oproep gehoor, maar liet de bezetters tot hun teleurstelling weten niets voor hen te kunnen doen: 'Ik kan niet vooruitlopen op een wetswijziging die nog niet eens in de Kamer is behandeld. Als ik nu een toezegging zou doen, zou ik morgen de minister-president aan de telefoon hebben om te vragen hoe het zat'. De VD was van mening dat een wetswijziging uitbleef omdat de regering aarzelde een politiek delicate zaak aan te pakken. De VD geloofde ook dat de regering vreesde dat in het geval van een wetswijziging te veel dienstplichtigen een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst zouden doen.²⁵¹ De dienstweigeraars probeerden verhaal te halen bij de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer. Ze kregen echter te horen dat de commissie niets voor hen kon doen, omdat de krijgsraad een onafhankelijk orgaan was.²⁵²

Het ministerie van Defensie en de vaste commissie wachtten de politieke behandeling van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst af en lieten de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof hun werk doen. Het Hoog Militair Gerechtshof veroordeelde Vellekoop op 20 maart 1974 in hoger beroep eveneens tot een gevangenisstraf van 21 maanden. Politieke gewetensbezwaren kwamen nu eenmaal niet voor erkenning in aanmerking, aldus de advocaat-fiscaal. De veroordeling in hoger beroep lokte felle maatschappelijke reacties uit. De linkse en rechtse kranten stonden op 21 maart bol van de berichtgeving over de zaak-Vellekoop en uitte hun verontwaardiging.²⁵³ Het internationaal bestuur van Amnesty International in Londen stuurde een protesttelegram aan minister van Justitie Van Agt met de tekst: 'Ernstig verontrust door het harde vonnis van 21 maanden doet Amnesty International een beroep op u om uitvoering van het vonnis op te schorten en wetswijziging te bevorderen ten einde dienstweigeren op politieke gronden mogelijk te maken'. Het adopteerde Vellekoop bovendien als politieke gevangene.²⁵⁴ De VD richtte een werkgroep 'Politieke gevangenen' op en bood staatssecretaris Van Lent een petitie aan met ongeveer vijfduizend handtekeningen, waarin ze tegen het vonnis protesteerde. De vereniging organiseerde bovendien een demonstratie.²⁵⁵ Het IKV vond het onbegrijpelijk dat iemand vanwege gewetensbezwaren zo'n hoge straf kreeg opgelegd. Het noemde het ingrijpend en beschamend voor de democratie dat er nog geen Memorie van Antwoord op het wetsontwerp was ingediend. Ook Pax Christi was teleurgesteld over het vonnis. 'De vraag is, of er in een democratie ruimte is voor individueel reageren op de regels. Wordt

dat gezien als een uitholling van de democratie, of juist als een bijdrage tot verrijking?', aldus de organisatie.²⁵⁶

De VD, het IKV en Pax Christi drongen er samen met de progressieve partijen bij de regering op aan om Vellekoop gratie te verlenen. Ze waren van mening dat het onnodig was hem te bestraffen terwijl de behandeling van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst op de politieke agenda stond en de uitkomst daarvan nog onduidelijk was.²⁵⁷ In de hoop op gratieverlening vertrok Vellekoop op 2 december 1974 naar de gevangenis voor het uitzitten van zijn 21 maanden celstraf. De VPRO begeleidde Vellekoop naar Den Haag, waar op het Centraal Station een demonstratie werd georganiseerd. Drie mannen ketenden zich aan Vellekoop vast.²⁵⁸ Deze gebeurtenissen lieten zien dat Vellekoop op grote maatschappelijke steun kon rekenen. Hij was hét symbool geworden van de dienstweigeraars en de strijd om de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst.

De erkenning van politieke gewetensbezwaren?

De grootschalige kritiek op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst en de actie van Vellekoop leidden ertoe dat de behandeling van deze wet na een pauze van ruim twee jaar in 1974 werd hervat. Omdat Vellekoop het thema politieke gewetensbezwaren zo duidelijk naar voren bracht, concentreerde de discussie zich nu op de verruiming van de erkenningsgronden voor dienstweigeraars. In het wetsvoorstel van 1971 hadden de ministers van Defensie en Justitie zich niet over de erkenning van politieke bezwaren uitgelaten, maar de politiek moest zich hier nu alsnog over buigen.

Op 18 september 1974 vond een mondeling overleg plaats tussen staatssecretaris Van Lent en de Kamerleden van de Bijzondere commissie voor het ontwerp van wet Wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Van Lent verklaarde waarom vertraging was ontstaan bij het opstellen van de Memorie van Antwoord. Volgens hem was die te wijten aan de kabinetscrisis en de langdurige kabinetsformatie, de tijdrovende werkzaamheden in verband met de Defensienota en de wisseling van staatssecretaris. Wat ook een rol speelde was dat het betrekkelijk beperkte en technische wetsontwerp uit 1971 plaats moest maken voor een wetsontwerp waarin fundamentele zaken zoals de erkenningsgronden voor dienstweigeraars aan de orde kwamen. Van Lent wilde de Memorie van Antwoord nog in de herfst van 1974 aan de ministerraad aanbieden.²⁵⁹

Zo snel ging het niet, maar de ministerraad vergaderde vanaf november 1974 wel meermaals over de zaak-Vellekoop. De leden voelden zich onder sterke politieke druk staan. Minister-president Den Uyl vond het een netelige aangelegenheid om, zoals in de zaak-Vellekoop gebeurde, de discussie over de toepassing van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst te koppelen aan het beraad over de wijziging van deze wet. De verantwoordelijkheden van de uitvoerende en de wetgevende macht liepen dan immers door elkaar. De ministerraad vergaderde over de mogelijkheid om Vellekoop gratie te verlenen, maar stelde vast dat de huidige Wet gewetensbezwaren militaire dienst de erkenning van Vellekoops bezwaar alsmede

een eventuele gratieverlening uitsloot. Daarvoor moest een artikel aan de wet worden toegevoegd, dat de erkenning van politieke bezwaren regelde.²⁶⁰

De ministerraad vergaderde over de mogelijkheid en de wenselijkheid van het toevoegen van een dergelijk artikel. Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Orde J.P.A. Gruijters (D'66) stelde voor dienstplichtige jongeren niet aan een gewetenstoetsing te onderwerpen, maar hen zelf te laten kiezen of ze in militaire dienst gingen of een vervangende, civiele dienst vervulden. Het voordeel van de formule-Gruijters was dat jongeren met politieke bezwaren de militaire dienst konden ontlopen, zonder dat daar ophef over hoefde te ontstaan. Minister Vredeling liet tijdens de vergadering op 29 november 1974 blijken achter de formule-Gruijters te staan. Hij benadrukte dat het begrip 'politieke gewetensbezwaarden' een 'contradictio in termini' was. De grens tussen politieke en ethische bezwaren was volgens hem vloeiend. Jongeren konden als een gevolg van politieke ontwikkelingen gewetensbezwaren tegen de militaire dienst ontwikkelen. Vredeling stelde ten aanzien van de politieke bezwaren dan ook: 'Voor dergelijke bezwaren moet ruimte zijn'. Dienstplichtigen moesten de persoonlijke keuze hebben om wel of niet in dienst te treden. Vredeling gaf de voorkeur aan een pragmatische in plaats van een principiële oplossing voor het probleem.²⁶¹ Zijn benadering sloot aan bij *Keerpunt '72*, waarin de progressieve partijen pleitten voor de 'erkenning van politieke gewetensbezwaren, in samenhang waarmee de mogelijkheden tot het verrichten van alternatieve dienst worden verruimd'.²⁶²

De formule-Gruijters kon in de ministerraad op vrij algemene steun rekenen. Niemand van de leden durfde er echter mee in te stemmen, omdat de praktische uitvoering van het voorstel te wensen overliet.²⁶³ Het was namelijk lastig tewerkstellingsobjecten voor dienstweigeraars te vinden in een tijd die door grote werkloosheid werd gekenmerkt.²⁶⁴ De aandacht van de ministerraad richtte zich daarom vervolgens op een voorstel van staatssecretaris Van Lent. Anders dan Vredeling had Van Lent moeite met het gemak waarmee Gruijters met politieke bezwaren omging.²⁶⁵ Hij wilde het gebruik van geweld in bepaalde situaties afkeuren, maar deze afkeuring mocht niet gekoppeld worden aan het afwijzen van de Nederlandse krijgsmacht of haar lidmaatschap van de NAVO. Evenmin kon er sprake zijn van kritiek op de regering, die de krijgsmacht aanstuurde. Nu Van Lent zo duidelijk liet blijken hoe hij over de erkenning van politieke bezwaren dacht, gaf Vredeling toe dat de oplossing van Gruijters niet onproblematisch was. Hij zag in dat de werkloosheid tot problemen zou leiden bij de vaststelling van tewerkstellingsobjecten.²⁶⁶ Het was voor Vredeling zeker ook een probleem dat Van Lent en hij niet op een lijn zaten. Als hij zijn standpunt niet wijzigde, zou er binnen het ministerie een conflict over het al dan niet erkennen van politieke bezwaren kunnen ontstaan. Het bestaan van het eerdere Generaalsconflict deed Vredeling van het ontstaan van nieuwe onenigheid afzien. Hij deelde aan het einde van 1974 mee dat de formule-Van Lent het standpunt van de politieke leiding van het ministerie van Defensie weergaf.²⁶⁷

De ministerraadsleden besteedden naar aanleiding van de formule-Van Lent aandacht aan de vraag in hoeverre de democratische rechtsorde voor individuele gewetensbezwaren kon en mocht wijken. Van Lent meldde dat 'de bewindslieden van Defensie in hun denken zijn uit-

gegaan van het beginsel van de staatsburgerlijke verplichting die elke jonge Nederlander heeft' om democratisch tot stand gekomen regelingen na te komen.²⁶⁸ Het verzet hiertegen werd door het ministerie van Defensie beschouwd als 'burgerlijke ongehoorzaamheid'.²⁶⁹ Volgens Van Lent moesten democratisch genomen beslissingen in een democratie worden geëerbiedigd.²⁷⁰ Van Agt was er ook op tegen dat 'de democratische maatschappij met zijn rechtsregels zou moeten terugtreden voor elk gewetensbezwaar'.²⁷¹ De Gaay Fortman vond het een kenmerk van 'anarchisme' wanneer te veel aandacht werd besteed aan individuele bezwaren tegen het veiligheidsbeleid, terwijl de besluiten van de politiek over dit beleid reeds vastlagen.²⁷² Den Uyl hechtte in zijn oordeel waarde aan de integriteit van de burger. Naar zijn mening was de dwang die de staat door middel van de dienstplicht op de burger legde niet met andere overheidszaken te vergelijken. De krijgsmacht stelde immers geestelijke en lichamelijke eisen aan de dienstplichtigen. De rechtsorde was er volgens Den Uyl niet mee gediend wanneer mensen die de dwang van de overheid wilden weerstaan, in de gevangenis terecht kwamen. Ernstige bezwaren moesten worden erkend. De vervangende dienst zorgde er tegelijkertijd voor dat dienstweigeraars zich niet helemaal aan hun verplichting konden onttrekken.²⁷³

De formule-Van Lent werd door Van Lent, Den Uyl en Van Agt in het voorjaar van 1975 uitgewerkt tot een nieuw wetsvoorstel. In afwachting van de wetwijziging kreeg Vellekoop in het voorjaar van 1975 een strafonderbreking van twee maanden. Ook werd de 'gratieprocedure ambtshalve' in werking gezet.²⁷⁴ Vredeling, Van Agt en minister van Sociale Zaken Boersma stelden in de Memorie van Antwoord op 30 januari 1976 dat de publieke aandacht voor de principiële aspecten van de dienstweigerproblematiek had geleid tot nieuwe politieke discussies over de erkenningsgronden. De ministers benadrukten dat de overheid niet kon wijken voor individuele politieke bezwaren, maar wel voor bezwaren ten aanzien van (militair) geweld.²⁷⁵ De eerste nota van wijzigingen, die aan de Memorie van Antwoord ten grondslag lag, bevatte een wijziging van artikel twee. De onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen het vervullen van militaire dienst moesten zich richten op het gebruik van wapens of het gebruik van een bepaald wapen door het eigen land of een lidstaat van het militair bondgenootschap. Bezwaren tegen een bepaald gebruik van een wapen of de toepassing van militair geweld dat in strijd was met het internationaal recht kwamen ook voor erkenning in aanmerking.²⁷⁶

Binnen het ministerie van Defensie werd de politieke besluitvorming over de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst met interesse gevolgd. De bewindslieden vroegen zich af of de wijzigingen ten aanzien van de erkenningsgronden het aantal dienstplichtigen niet te veel omlaag zouden brengen. Er was sinds 1968 weliswaar sprake van een overschot aan dienstplichtigen, maar de landmacht werd in de praktijk desondanks regelmatig geconfronteerd met een tekort aan dienstplichtigen. Financiële tekorten leidden er namelijk toe dat de omvang van de lichtingsploegen vaak te krap werd begroot, waardoor een lichtingsploeg uiteindelijk uit minder dienstplichtigen bestond dan gedacht.²⁷⁷ De Directeur Personeel Koninklijke Landmacht, generaal-majoor T.J. de Geus, vreesde dat de wetwijziging het nog moeilijker zou maken lichtingsploegen van de juiste omvang en samenstelling te vormen.²⁷⁸ De Defensie-

raad geloofde echter niet dat de personele vulling van de landmacht door de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst gevaar liep.²⁷⁹

Tweede Kamerlid W. de Kwaadsteniet (ARP) was het niet eens met de voorgenomen wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Hij diende op 1 september 1976 een amendement in, dat door J.C. Kombrink (PvdA), M.W.M. van Winkel (PPR) en M.J.J.A. Imkamp (D'66) werd ondertekend. Zij pleitten ervoor alle gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst door de staat te laten erkennen.²⁸⁰ De regering bleef echter in haar derde en vierde nota van wijziging van 15 november respectievelijk 20 december 1976 aan het criterium van (militair) geweld vasthouden. Minister Vredeling sprak tijdens de vergadering van de Tweede Kamer op 22 december 1976 over het amendement van De Kwaadsteniet. Hij wilde het 'sterk ontraden' dit amendement aan te nemen. Vredelings 'politieke censoren' meldden hem dat het amendement, door de steun van de Tweede Kamer, niet kansloos was. De minister en het kabinet vonden het bezwaarlijk dat het amendement op zo veel verschillende manieren kon worden geïnterpreteerd. Daardoor was hun niet duidelijk welke bezwaren onder de noemer 'persoonlijke bezwaren' zouden vallen. Waarschijnlijk vreesden ze dat grote aantallen dienstplichtigen onder het mom van 'persoonlijke bezwaren' hun militaire dienst zouden weigeren, waardoor te weinig dienstplichtigen overbleven om de inzetbaarheid van de krijgsmacht te waarborgen. Dat ging zelfs Vredeling te ver. Alvorens een wetwijziging door te voeren pleitte hij voor meer overleg tussen de Tweede Kamer en de regering. Hij stelde voor het wetsontwerp tot wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst van de agenda af te voeren en aldus geschiedde. Vredeling was er zodoende verantwoordelijk voor dat de wijziging van deze wet voor de tweede keer werd uitgesteld.²⁸¹ Het politieke debat over de wetwijziging zou pas op 28 juni 1978 worden hervat door het centrumrechtse kabinet-Van Agt en de nieuwe minister van Defensie, W. Scholten (CHU).

Onkruid en het totaalweigeren

De discussie over de erkenning van politieke bezwaren tegen de militaire dienst had tussen 1973 en 1976 de gemoederen van de VD, het IKV en Pax Christi verhit. Voor tien tot vijftien leden van de VD ging deze discussie echter niet ver genoeg. Zij wilden zich op het antimilitarisme toeleggen. Met Vellekoop als initiatiefnemer verenigden zij zich in de reeds bestaande VD-werkgroep 'politieke gevangenen' en veranderden de naam daarvan in 'Onkruid'. De VD verleende Onkruid financiële faciliteiten en de werkgroep kon binnen deze vereniging als presiegroep optreden. De sympathisanten van Onkruid hechtten aan dit samenwerkingsverband, want ze geloofden dat ze als 'losse splintergroep' door de regering veel minder serieus zouden worden genomen.²⁸² Tot 1979 was van een zelfstandig Onkruid-beleid geen sprake. Onkruid had een voorzitter noch een hiërarchische organisatiestructuur en iedereen kon sympathisant worden.²⁸³

Onkruid verzette zich tegen het Nederlandse leger als militaristische institutie.²⁸⁴ In de ideologie van de organisatie stond het zogenaamde 'totaal dienstweigeren' centraal, meestal af-

gekort als 'totaalweigeren'. Dit was een manier om het bestaansrecht van de krijgsmacht ter discussie te stellen. De leden van Onkruit ontkenden dat de regering de staatsrechtelijke bevoegdheid had om de dienstplicht op te leggen of om een wet voor dienstplichtigen met gewetensbezwaren uit te vaardigen. De sympathisanten van Onkruit weigerden zowel hun militaire als hun vervangende dienst te vervullen en beschouwden beide soorten dienstvervulling niet als onderdeel van hun burgerschap. Ze wilden geen vervangende dienst vervullen omdat ze dan als dienstplichtigen waren geregistreerd en door de landmacht werden betaald. De meeste sympathisanten van Onkruit waren vanwege hun politieke bezwaren tegen de krijgsmacht of de NAVO ook niet voor erkenning als dienstweigeraar in aanmerking gekomen.²⁸⁵ Onkruit organiseerde aan het einde van 1974 het 'Spaarplan Onkruit'. De organisatie beoogde zo veel mogelijk totaalweigerers 'op te sparen', die op een toekomstig tijdstip gezamenlijk naar buiten moesten treden.²⁸⁶

G. Pouw was midden jaren zeventig een van de bekendste totaalweigerers. Hij negeerde de oproep om in militaire dienst te gaan, omdat de staat volgens Pouw het recht niet had om hem de dienstplicht op te leggen. Om dezelfde reden weigerde hij een beroep te doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De Koninklijke Marechaussee haalde de totaalweigerer op 4 juni 1975 op en bracht hem naar Nieuwersluis. Na drie weken ontsnapte Pouw op 19 juni op weg naar de psychiater en vluchtte naar Zwitserland. Eenmaal daar aangekomen besloot hij zich na zes weken opnieuw door de Koninklijke Marechaussee te laten oppakken, met als doel zijn dienstweigering onder de publieke aandacht te brengen. Op 3 september ging hij wederom de gevangenis in.²⁸⁷

Pouw betitelde zichzelf als anarcho-communist en atoompacifist. Hij moest op 10 september 1975 voor de krijgsraad verschijnen en deelde de raad mede: 'Een veroordeling beschouw ik als een eer, het geeft aan dat er tussen mij en de gevestigde orde geen affiniteit bestaat'. De krijgsraad veroordeelde hem op 8 oktober 1975 tot de tijd waarin hij in voorarrest had gezeten. Hij moest zich bovendien alsnog bij de kazerne melden en zijn dienstplicht vervullen.²⁸⁸ Pouw vertrok naar zijn dienstonderdeel, maar weigerde daar alle dienstbevelen. Zo vertikte hij het 'oorlogsspullen' bij de commandant op te halen. Pouw redeneerde dat 'niemand gedwongen kan worden mee te doen aan een krankzinnige en geldverslindende bewapeningswedloop, die erop is gebaseerd mensen te doden'. Hij weigerde opnieuw een beroep te doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Het Hoog Militair Gerechtshof veroordeelde Pouw op 5 februari 1976 voor het ondermijnen van de 'dienstorde' en veroordeelde hem tot een straf van 19 maanden. Hij werd nu bovendien ontslagen uit de militaire dienst.²⁸⁹ Pouw ging op 22 februari in hongerstaking uit protest tegen zijn straf.²⁹⁰

De VD steunde de acties van Pouw. De vereniging was midden jaren zeventig een stukje meer in antimilitaristische richting opgeschoven. Na langdurig aandringen van de dienstweigeraars ressorteerde het Bureau tewerkstelling erkende gewetensbezwaarden militaire dienst vanaf 1 januari 1975 niet langer onder het ministerie van Defensie, maar onder dat van Sociale Zaken. De VD had hiervoor gepleit, omdat ze de aard van het ministerie van Defensie tegenstrijdig vond met de ideologie en de belangen van de antimilitaristische dienstweigeraars.²⁹¹ De

VD beschikte aan het begin van 1976 over circa 750 leden.²⁹² De vereniging sympathiseerde met Pouw omdat hij door zijn daad een wereld zonder militarisme dichterbij bracht.²⁹³ Een van de acties die de VD organiseerde, was het vanaf 1 maart 1976 dagelijks posten voor het ministerie van Defensie in Den Haag, tot Pouw zijn hongerstaking beëindigde.²⁹⁴ De VD organiseerde tevens op 23 maart een demonstratie op het Binnenhof, waaraan tachtig leden deelnamen. Ze riepen de leuze: 'Ger moet vrij'.²⁹⁵

Pouw had door zijn acties laten zien dat hij de krijgsmacht en het militarisme als illegitiem beschouwde. Bovendien had hij de dienstplichtwet en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst overtreden. Omdat het totaalweigeren bij wet verboden was moest hij zijn straf van 19 maanden gewoon uitzitten. Andere totaalweigerers die midden jaren zeventig in de voetsporen van Pouw traden werden eveneens strafrechtelijk vervolgd. Tussen 1970 en 1996 weigerden echter slechts in totaal circa 175 dienstplichtigen hun dienstplicht en vervangende dienst, de meesten van hen in de jaren tachtig.²⁹⁶ Dat het totaalweigeren in de jaren zeventig zo'n summier verschijnsel was, moet er de reden voor zijn geweest dat het ministerie van Defensie de totaalweigerers negeerde. Het liet op geen enkele manier blijken het totaalweigeren te beschouwen als een ondermijning van het bestaansrecht van de krijgsmacht.

Tussen 1973 en 1976 zat het ministerie van Defensie niet met de totaalweigerers in zijn maag, maar wel met de dienstweigerers die hun militaire dienst vanwege politieke bezwaren wilden weigeren. Vanuit principieel oogpunt waren de bewindslieden van mening dat de dienstplicht, wier vorm en inhoud op een meerderheidsbesluit beruiste, door iedereen moest worden vervuld. Juridisch beschouwd kwamen politieke bezwaren conform de Wet gewetensbezwaren militaire dienst niet voor erkenning in aanmerking. Bewindslieden uitte bovendien incidenteel de angst dat er na de erkenning van politieke gewetensbezwaren niet voldoende dienstplichtigen zouden overblijven. Anders dan de defensietop had minister Vredeling geen principiële, juridische of praktische bezwaren tegen het erkennen van politieke gewetensbezwaren. Hij paste zich echter aan het standpunt van de defensietop aan. Pas toen De Kwaadsteniet een amendement opstelde waarin hij voorstelde alle 'persoonlijke bezwaren' tegen de militaire dienst te erkennen, werd de tolerantiegrens van Vredeling bereikt. Als het amendement door de Tweede Kamer werd aangenomen, werd de drempel om dienst te weigeren drastisch verlaagd en konden grote aantallen dienstweigerers ontstaan. De inzetbaarheid van de krijgsmacht kon daar flink onder lijden, maar dat gebeurde niet omdat Vredeling de debatten over de Wet gewetensbezwaren militaire dienst opschortte.

Slotbeschouwing

De periode vanaf 1972 onderscheidde zich op meerdere punten van de jaren 1966 tot en met 1971. Ten eerste veranderden de vorm en de intensiteit van de protesten tegen de krijgsmacht. De VVDM pleitte ervoor dienstplichtigen nog meer invloed te geven op het reilen en zeilen van de krijgsmacht. Volgens haar ontstond hierdoor een grotere democratische controle op de

krijgsmacht. De VVDM wilde dit doel niet langer in de eerste plaats door het voeren van overleg bereiken. Ze koos ook voor, soms zelfs harde, acties. Nu de VVDM radicaliseerde wist de BvD binnen deze vereniging invloed te verwerven. In de jaren zeventig voerden de VVDM en de BvD het aantal acties tegen de krijgsmacht gezamenlijk op. Ten tweede verschenen er een paar nieuwe spelers op het toneel die ook hun eigen visie op de vorm en de noodzaak van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid tentoonspreidden. Een aantal kritische beroepsmilitairen pleitte er nu net als de dienstplichtigen voor de krijgsmacht te vermaatschappelijken en te democratiseren. De VD kwam als nieuwe vereniging tot stand om de belangen van de dienstweigeraars te behartigen. Ook de BVVDM en de Commissie Open Poort zagen het licht. Beide organisaties trachtten de krijgsmacht tegen de groeiende kritiek te beschermen. In 1972 ontstonden polarisatie en confrontatie tussen al deze organisaties over de vraag of de vermaatschappelijking van de krijgsmacht wel ver genoeg ging, of dat deze juist te ver door-sloeg.

Terwijl het jaar 1972 een keerpunt vormde wat betreft de aard, de vorm en de diversiteit van de protesten tegen de krijgsmacht, vormde het tegelijkertijd een keerpunt voor het ministerie van Defensie. Het moest in de veranderde constellatie die tussen 1972 en 1976 ontstond namelijk opnieuw vaststellen of de protesten de bestaanswijze of het bestaansrecht van de krijgsmacht onder druk zetten en het hiertegen gedogend of repressief moest optreden. De ministers De Koster en Vredeling interpreteerden de protesten voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht op verschillende wijze, wat zich in een uiteenlopend beleid vertaalde. De Koster beschouwde de protesten voor de vrije haardracht en de vrijheid van meningsuiting en tegen de militaire groetplicht als schadelijk voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht en daarmee haar bestaansrecht. Ook geloofde hij dat de protesten ervoor zorgden dat de NAVO een slecht beeld kreeg van de Nederlandse krijgsmacht. Om de inzetbaarheid van de krijgsmacht alsmede haar internationale reputatie te beschermen, trad De Koster repressief op tegen de VVDM en de BvD. De protesten die De Koster beschouwde als een aanval op het bestaansrecht van de krijgsmacht, zag Vredeling daarentegen als ludieke acties. Hij geloofde dat de inzetbaarheid van de krijgsmacht geen schade ondervond van het afschaffen van militaire tradities en omgangsvormen en voegde de daad bij het woord. Vredeling accepteerde dat de krijgsmacht in de democratie werd bekritiseerd en vond dat naar afwijkende meningen moest worden geluisterd. Hij was de eerste minister van Defensie die de critici van de krijgsmacht zoveel ruimte gaf.

Toch bleek uit de omgang van Vredeling met de dienstplichtigen en de dienstweigeraars dat de overeenkomsten tussen hem en zijn voorganger groter waren dan de verschillen. Vredeling geloofde weliswaar dat de inzetbaarheid niet in het geding kwam door de afschaffing van militaire tradities en omgangsvormen, maar hij vreesde wel dat de compensatiestrijd van dienstplichtigen en hun stakingen hier negatief op uitwerkten. Op dezelfde manier stelde hij dat politieke bezwaren tegen de vervulling van de militaire dienst mochten worden geuit, maar wilde hij uit angst voor de aantasting van de inzetbaarheid niet alle militairen met persoonlijke bezwaren tegen de militaire dienst erkennen. Uit deze twee voorbeelden blijkt dat Vredeling

net als De Koster van mening was dat de inzetbaarheid van de krijgsmacht de pijler was waarop haar bestaansrecht rustte. Beiden stelden voor zichzelf vast welke protesten dit bestaansrecht schaadden en onacceptabel waren, maar Vredelings tolerantiegrens lag hoger dan die van zijn voorganger.

Ook Vredelings omgang met de protesten had meer overeenkomsten met die van De Koster dan op het eerste gezicht leek. Vredeling stelde zich ten aanzien van de critici weliswaar een stuk toegeeflijker op dan De Koster, maar ook hij probeerde hun protesten te onderdrukken. Na de repressieve aanpak van De Koster waren de critici van de krijgsmacht, de Vaste Commissie voor Defensie, de Tweede Kamer en de linkse en rechtse kranten het echter niet meer gewend dat een minister van Defensie zich soepel opstelde. Dit bezorgde Vredeling aanvankelijk de reputatie een progressief minister te zijn. De Koster en Vredeling kwamen door hun interpretatie van en omgang met de protesten van dienstplichtigen bovendien beiden in conflict met de meerderheid binnen de vaste commissie, de Tweede Kamer en, in mindere mate, met de kranten. De politici konden er nog altijd niet van worden overtuigd dat de protesten de inzetbaarheid van de krijgsmacht aantastten, waardoor de politieke speelruimte van De Koster en Vredeling om hiertegen op te treden werd verkleind. Het lukte De Koster bijvoorbeeld niet een nieuwe groetplichtregeling op te stellen of de lange haardracht van militairen wederom te verbieden. Hij moest zich met de publicatie van een herderlijk schrijven tevreden stellen. Vredeling werd na een compensatiestrijd van drie jaar door de vaste commissie en de Tweede Kamer gedwongen een compensatieregeling te presenteren en deze strijd te beëindigen.

Tot slot laten kwantitatieve gegevens uit de jaren zeventig zien dat de angst van zowel De Koster als Vredeling voor de aantasting van de inzetbaarheid van de krijgsmacht onevenredig groot was. De maatschappelijke steun voor de krijgsmacht en de NAVO nam in de jaren zeventig niet af en de Nederlandse krijgsmacht presteerde niet minder dan de krijgsmachten van de NAVO-bondgenoten. Hoewel zich in de jaren zeventig aanwijsbaar veranderingen voltrokken in de bestaanswijze van de krijgsmacht, hadden die geen negatief effect op haar functioneren. Vanaf het einde van de jaren zeventig maakte de kritiek die sinds 1966 op de bestaanswijze van de krijgsmacht had geklonken steeds meer plaats voor regelrechte kritiek op haar bestaansrecht. In het volgende hoofdstuk wordt geanalyseerd hoe het ministerie van Defensie in de jaren tachtig op nieuwe protesten tegen de kernwapens en het militarisme reageerde.